

ISSN 2312-475X 0 3
9 772312 475159

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

ZHUBANOV
UNIVERSITY

Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального
университета
имени К.Жубанова

3

2022

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
 ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК
 Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
 Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 3 (69) 20 қыркүйек 2022	Жазылу индексі: 74646 Үш айда бір рет шығады	Подписной индекс: 74646 Выходит один раз в три месяца
---------------------------------	---	--

	МАЗМҰНЫ	СОДЕРЖАНИЕ	
БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР КАРАБАСОВА Л.Ч. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА БЕКНАЗАРОВ Р.А. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ АБИЛОВА Г.К. АМИНЕВА В.Р. (Россия) АХМЕТ М.У. (Турция) БАЛТЫМОВА М.Р. БОТАГАРИЕВ Т.А. ДИМИТРОВ В.Т. (Болгария) ЕВТЮГИНА А.А. (Россия) ИМАНБАЕВА З.О. КАДЫКОВА Ю.А. (Россия) КЕЛАМАНОВ Б.С. КЕРИМБАЕВА Б.Т. КУШКИМБАЕВА А.С. ЛУЩИК А.Ч. (Эстония) МЕНДЫБАЕВ Е.Х. ПОПИВАНОВ Н. (Болгария) САРТАБАНОВ Ж.А. САРСИМБАЕВА С.М. СЕРГЕЕВ Д.М. СЕРГЕЕВА А.М. СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С. ТУРЕБАЕВА К.Ж. ШУНКЕЕВ К.Ш. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР САТБАЙ Ж.И. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРДЫҢ КӨМЕКШИСІ ПОМОЩНИК ОТВЕТСТВЕННОГО РЕДАКТОРА ЖАНТЛЕУОВА К.М. МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК НАО «Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова»	ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ К. Shunkeyev, A. Tilep, A. Lushchik, Sh. Sagimbayeva, Zh. Ubaev, A. Kadirov The effect of enhancing the recombination assembly of exciton-like luminescence in KCl-Na crystals with a decrease in lattice symmetry..... 3 ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ D.A.Yesengaliyev, D.K.Akmyrzaeva, O.V.Zayakin Mechanism and process of self-propagating high-temperature synthesis of solid chemical compounds..... 16 ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ B.S.Karagulova, Pgin Ali New semantic units in the modern kazakh language system..... 22 G.K. Kakimova, A.M. Yessengaliyeva Development of critical thinking among students in a foreign language class using authentic texts..... 32 ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ А.А. Бисембаев, Р.Ж. Жанузак, Г.А. Ахатов, Д.К. Майтеков, А.Б. Уразова Исследование памятников эпохи Улуса Джучи на территории Актюбинской области в 2022 г А.А. Кулманова Франкфурт әлеуметтік-философиялық сыни мектебі: Бұқаралық мәдениеттің экономикаға әсері..... 64 Б.А.Аманиязова Қазіргі адам түсінігіндегі қазіргі заман ұғымы..... 75 Б.А.Аманиязова Ақпараттық әлеуметтенудегі тұлғаның жекелену мәселесі..... 86 ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ А.К. Togaibayeva, M.R. Shamtieva Pedagogical possibilities of forming legal culture of students..... 100 Б.Т.Керимбаева, Ж.И.Сатбай, К.М.Жантлеуова Болашақ мұғалімнің цифрлық және коммуникативті мәдениеті..... 113 D.Ramazanova, N.Issimbayeva, A.Abil, A.Uteuova The importance of the motivational component in increasing the level of educational culture of the future teacher..... 121 M.N. Yessengulova, A.G. Kazmagambetov Possibilities of using cooperative group work in forming students' relationship culture..... 129 О.Р.Орынбасар, Н.Е.Нағымедүлла Химия пәнінен жеке тұлғаға бағыттап оқытуда дидактикалық тапсырмаларды қолданудың тиімділігі..... 143 Авторлар туралы мәлімет Сведения об авторах 144 «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі 146 Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова»..... 147 Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University»..... 148		

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

IRSTI 29.19.21

**THE EFFECT OF ENHANCING THE RECOMBINATION ASSEMBLY OF
EXCITON-LIKE LUMINESCENCE IN KCl-Na CRYSTALS WITH A DECREASE IN
LATTICE SYMMETRY**

K. SHUNKEYEV¹[0000-0002-3860-397X], **A. TILEP**^{1*}[0000-0002-2955-4934],
A. LUSHCHIK²[0000-0003-2035-3420], **SH. SAGIMBAYEVA**¹[0000-0002-1234-3030],
ZH. UBAEV¹[0000-0002-8862-3506], **A. KADIROV**¹

¹ K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

² Institute of Physics, University of Tartu, Tartu, Estonia

*e-mail: aizhan261197@gmail.com

Abstract: The radiative relaxation of exciton-like creations in KCl-Na single crystal was studied by experimental methods of luminescent spectroscopy. In the X-ray luminescence spectra of KCl-Na crystals, the emission band with a maximum at 2.8 eV has been detected for the first time at room temperature.

The effect of multiple amplification of the emission intensity with a maximum at 2.8 eV in KCl-Na crystals is maximum after hardening (400-700°C), a rise in sodium impurity concentration (for example, 10÷1000 ppm), and when exposed to uniaxial elastic deformation along crystallographic directions ($\langle 100 \rangle$, $\langle 110 \rangle$).

At high concentrations of sodium (1000 ppm) in KCl-Na crystals, intense additional emission has been also detected with a maximum at 3.1 eV, which is typical for paired sodium ions, surrounded by which emissive relaxation of electronic excitations occurs.

It has been experimentally established that lowering symmetry of KCl-Na lattice by thermoelastic stress during hardening, by a light cation (Na) during doping, as well as by elastic compression during uniaxial deformation ($\langle 100 \rangle$, $\langle 110 \rangle$) leads to an increase in the mean free path of the unrelaxed hole before self-trapping. As a result, the probability of recombination assembly of electron-hole pairs increases with the formation of an exciton-like creation, the emissive relaxation of which occurs in the field of thermoelastic, local and uniaxial deformation with intense luminescence.

Keywords: alkali halide crystals, X-ray luminescence, hardening, local and uniaxial deformation, self-trapped exciton, exciton-like luminescence, electron-hole recombination, exciton-like creation.

Introduction. In the process of studying the fundamental regularities of relaxation of electronic excitations (EE) in alkali halide crystals (AHCs), the channels for the creation of primary radiation defects (F , $-H$ - pairs) and the appearance of intrinsic lattice luminescence originate from the self-trapped state of anionic excitons [1–4]. AHCs are traditionally used as ionizing radiation dosimeters and scintillation detectors [4–6].

A series of original researches have been carried out under direct impact on the channels of emissive relaxation of electronic excitations (EE) in AHC by lowering symmetry of lattice by local deformation due to various sizes of both homologous cations [7,8] and homologous anions [9,10], uniaxial [11-17] and comprehensive deformation [18-23].

This paper presents original experimental results on the ignition of intensity of exciton-like luminescence in KCl matrix during the recombination formation of electron-hole pairs in a sodium field, stimulated by thermoelastic hardening and uniaxial ($\langle 100 \rangle$, $\langle 110 \rangle$) deformation.

Objects of research and technique of experiment. KCl-Na crystals were grown at the Institute of Physics of the University of Tartu, Estonia, using the Stockbarger method in an evacuated quartz ampoule based on zone-purified raw materials with the addition of sodium chloride powders preliminarily dried in vacuum [24-26]. The concentration of sodium ions in KCl-Na samples, taking into account the incorporation coefficient of sodium into KCl lattice was 10 ppm, 100 ppm and 1000 ppm.

Local deformation of the lattice was achieved by purposefully doping KCl with a light sodium cation, the ionic radius (0.98 Å) of which is noticeably smaller than the intrinsic cation of the potassium matrix (1.33 Å).

Hardening of KCl-Na crystals was performed by rapid cooling to room temperature on a quartz substrate of crystals, previously calcined in a quartz ampoule to high temperatures – 400÷700°C with exposure for 15 minutes at these temperatures in the «Programix TX 25» electric muffle furnace.

Uniaxial deformation ($\varepsilon = 0.8 \div 0.9\%$) of crystals was carried out along crystallographic directions $\langle 100 \rangle$ and $\langle 110 \rangle$ in a special cryostat at low temperatures (85 K) under conditions of high technical vacuum (10^{-6} Torr) [27].

Scanning of the X-ray luminescence spectra (XRL) of the crystals was held in the range of 1.8÷6.0 eV using a high-aperture MSD-2 monochromator and H8259-01 type «Hamamatsu» photomultiplier operating in the photon counting mode controlled by the special SpectraScan program.

For recording the XRL spectra of the crystals, bremsstrahlung from a RUP-120 X-ray machine with a W-anticathode operating in the 3 mA and 100 kV mode was applied as ionizing radiation.

Experimental results. The experiments were conducted in successive impacts of local (Na), thermoelastic and uniaxial deformation on the XRL spectra of KCl crystalline matrix.

The essence of the effect of thermoelastic deformation consists in recording the X-ray luminescence spectra of KCl-Na crystals (50 ppm) depending on the hardening temperature, which are realized by a sharp cooling of the crystals calcined in a quartz ampoule to various high temperatures – 170°C, 320°C, 470°C, 520°C and 700°C. The hardening of crystals according to this

procedure not only regulates the homogeneity of the sodium impurity distribution, but also simultaneously increases the lattice thermoelasticity, which is an important element for the recombination assembly of exciton-like luminescence in a sodium field.

It should be specially emphasized that all X-ray luminescence spectra of hardened crystals were recorded at room temperature under the same conditions under the action of isodose X-ray emission.

The main indicator as a reference signal is the XRL spectra of unhardened KCl-Na crystal, shown in Figure 1 (curve 1'), which has a maximum at 2.8 eV. In KCl-Na crystals, a weak emission band was registered with a maximum at 2.8 eV, the intensity of which remains unchanged despite a significant increase in the sodium concentration in KCl matrix from 10 to 1000 ppm.

It is known that during long-term operation of scintillation detectors developed on the basis of AHC by doping with cationic impurities (NaI-Tl, CsI-Tl and CsI-Na), their high luminescence quantum yield constantly decreases with time. This effect is associated with the accumulation of impurities and with the transformation of stable aggregates, which reduces the concentration in the lattice of dispersedly distributed single impurity cations, which are centers of luminescence [28]. Because of the creation of aggregates in KCl-Na crystal, the concentrations of single sodium ions located in the cationic lattice site sharply decrease, which is the main reason for the extinguishing of the luminescence intensity of KCl-Na crystal, regardless of the sodium concentration.

To maintain a uniform (homogeneous) distribution of sodium impurity in KCl-Na lattice, a method was developed for calcining samples in a wide temperature range ($170^{\circ}\text{C} \div 700^{\circ}\text{C}$) in order to obtain a stable intense signal characterizing the placement of single sodium ions in the cationic lattice sites.

Figure 1 presents the X-ray luminescence spectra at room temperature of KCl-Na crystals (50 ppm), hardened by calcination to high temperatures (curve 1 - at 400°C , curve 2 - at 520°C , curve 3 - at 620°C , curve 4 - at 700°C) followed by cooling on a quartz substrate in air up to room temperature.

It follows from Figure 1 that the intensity of the luminescence band with a maximum at 2.8 eV begins to grow with an increase in the hardening temperature: at 400°C 44.8 times than before hardening (compare curves 1 and 1'), at 520°C 296.6 times than before hardening (compare curves 2 and 1'), at 620°C by 430.5 times than before hardening (compare curves 4 and 1'), and at 700°C by 511.5 times than before hardening (compare curves 4 and 1'). At high hardening temperatures of KCl-Na crystals (50 ppm), in addition to an intense band with a maximum at 2.8 eV, an emission band appears with a maximum at 3.1 eV (curve 4), as the emission of exciton-like creation in the field of paired sodium ions.

Thus, two intense luminescence bands with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV were recorded in hardened KCl-Na crystals (50 ppm) in terms of spectral composition as a result of emissive relaxation of the exciton-like creation in the field of single and paired sodium ions, respectively.

The inset in Figure 1 shows the complete contour of the dependence of the intensity of the luminescence band with a maximum at 2.8 eV on the hardening temperature - $I \sim f(t)$, constructed on the basis of direct experimental data on the registration of X-ray luminescence spectra (curves 1-4 of Figure 1) of hardened KCl-Na crystals. Points (1-8) correspond to the maximum intensity of the luminescence band at 2.8 eV of hardened KCl-Na crystals (50 ppm).

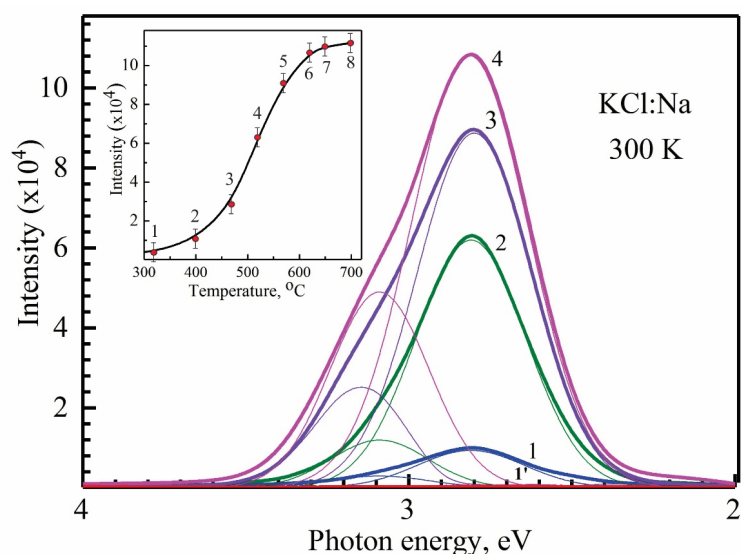

Figure 1 - X-ray luminescence spectra of KCl-Na crystals (50 ppm) measured at room temperature before (curve 1') and after hardening at 400°C (curve 1), at 520°C (curve 2), at 620°C (curve 3), and at 700°C (curve 4).

Inset: Dependence of the intensity of the luminescence band with a maximum at 2.8 eV on the hardening temperature - $I \sim f(t)$ of KCl-Na crystals (50 ppm) after hardening at 320°C (point 1), at 400°C (point 2), at 470°C (point 3), at 520°C (point 4), at 570°C (point 5), at 620°C (point 6), at 650°C (point 7) and at 700°C (point 8).

It can be seen from the full contour of the dependence $I \sim f(t)$ that, starting from 400°C of hardening (point 2), the luminescence intensity at 2.8 eV noticeably increases, and in the temperature range from 470°C (point 3) to 570°C (point 5) a sharp (almost linear) increase in intensity, after which saturation occurs (point 7, 8). At high hardening temperatures (600÷700°C), apparently, the deformation in the crystal lattice increases due to an increase in the thermoelasticity of the material, and the creation of vacancy defects as a result of the interaction of various types of dislocation is not excluded.

The effect of high-temperature ignition of the intensity of exciton-like formation in the sodium field with a maximum at 2.8 eV in the hardening temperature range of 500-700°C occurs due to an increase in the thermoelasticity of crystals, as a result of which the probability of successive recombination of electrons located in the field of a relaxed hole near sodium increases under the action of X-ray radiation.

In this regard, all samples were preliminarily hardened before experiments to study the concentration dependence of the sodium impurity and the directional effect of uniaxial deformation.

Very weak non-elementary emission bands with maxima at 3.05÷3.2 eV and 2.6÷2.8 eV in the X-ray luminescence spectrum of the zone-purified KCl crystal were registered by us (curve 1 in Figure 2). The latter seem to be associated with uncontrolled defects or impurities. Also the emissive relaxation of anionic excitons localized in the field of anionic vacancies and divacancies is known [29-31], having maxima at 2.7 eV and 3.1÷3.4 eV, respectively. It is possible that traces of homologue cations (Li, Na) remain in the zone-purified KCl crystals, which manifest themselves with a maximum at 2.8 eV during emissive relaxation of excitons in their environment.

From the comparison of curves 1 and 2 in Figure 2, it can be seen that in the XRL spectrum of KCl-Na crystal (10 ppm), an emission band appears with a maximum at 2.8 eV, which is 15 times more intense than the X-ray luminescence spectrum of KCl crystal. With a rise in sodium impurity concentration in KCl-Na crystal to a level of 100 ppm, the intensity of the emission band at 2.8 eV continues to grow (curve 3 in Figure 2). Now, the ratio with the XRL spectrum of KCl crystal is 25 times. Curve 3 in Figure 2 shows that with increasing sodium concentration, in addition to emission with a maximum at 2.8 eV, an additional emission band appears with a maximum at 3.1 eV, which will become dominant at a sodium concentration of 1000 ppm in KCl-Na (curve 4 Figure 2).

In conclusion, we note that in KCl-Na crystal (1000 ppm), the emission bands at 3.1 eV and 2.8 eV (curve 4 in Figure 2) are more intense than in KCl crystal (curve 1 in Figure 1) by more than 55 times and 35 times, respectively.

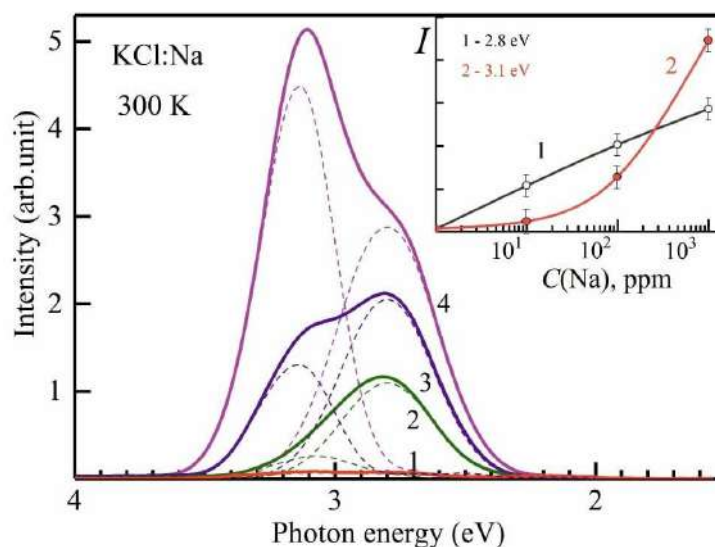

Figure 2 – X-ray luminescence spectra of crystals at 300K:

1– KCl, 2 – KCl-Na (10 ppm), 3 – KCl-Na (100 ppm), 4 – KCl-Na (1000 ppm).

The emission bands in KCl-Na crystals are decomposed into their constituent components, as a result of which the maxima at 3.1 eV and 2.8 eV are clearly established, and the emission band half-widths are 0.37 eV and 0.4 eV, respectively.

These experimental results unambiguously show that the emission bands with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV, which correlate with an increase in the sodium concentration in KCl-Na crystal, can be attributed with a high probability to the emission of a self-trapped exciton in the field of single and paired sodium ions, respectively.

Taking into account the decomposed bands into constituent emission components with maxima at 3.1 eV and 2.8 eV, the dependences of their intensity on the sodium concentration in KCl-Na were plotted (Figure 3). It follows from the figure that in KCl-Na crystal, the emission intensity with a maximum at 2.8 eV (curve 1), which is absent in a pure KCl crystal, increases linearly with increasing sodium concentration, which is typical for single cationic impurities located in the cationic lattice site.

It also follows from Figure 3 that in KCl-Na crystal, the emission intensity with a maximum at 3.1 eV (curve 2) increases superlinearly, close to quadratic, with increasing sodium concentration, which is typical for paired impurity centers, in the environment of which the emissive annihilation of the exciton-like creation.

It is known that the accumulation of impurities in the form of aggregates is thermally dissociated by hardening crystals by calcination to high temperatures, at least not lower than half of the AHC melting point [32]. However, the radiation with a maximum at 3.1 eV, which is interpreted by the emissive relaxation of an exciton-like creation in the field of paired sodium ions, after

hardening KCl-Na crystal increases in intensity even more, which is not typical for the classical understanding of the behavior of aggregates in AHC matrix. The thermal stability of sodium aggregates in KCl matrix seems to be associated with the creation of NaCl phase, the melting point being higher (801°C) than the main KCl lattice (770°C).

From these experimental data, the main effect stands out - a multiple increase in the emission intensity with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV in KCl-Na crystals depending on the sodium concentration, compared with a pure KCl crystal at 300 K.

As a working hypothesis, it can be assumed that the detected effect of high-temperature (300 K) ignition of the intensity of exciton-like creation with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV in KCl-Na crystals occurs through the mechanism of successive recombination of electrons located in the field of a «relaxing hole» close to cations.

The structure of such an exciton-like creation can be considered as the structure of a self-trapped exciton, formed by recombination of electron-hole pairs, the probability of which is sharply increased by the local deformation created by cationic impurities (Na).

For KCl crystal, the hole component of the exciton-like creation is located at two anionic nodes of the lattice, which has the structure X_2^- of a molecule oriented along $\langle 110 \rangle$ crystallographic direction [1,3,4].

This circumstance creates a unique opportunity for a targeted impact on the core of an exciton-like creation by forming an external elastic deformation of crystals (for example, KCl-Na) along the $\langle 100 \rangle$ and $\langle 110 \rangle$ crystallographic directions.

Experiments show that there is a further increase in the emission intensity at 3.1 eV and 2.8 eV in KCl-Na crystals (curves 2, 3 of Figure 3) in the X-ray luminescence spectra recorded under two directions of uniaxial deformation ($\epsilon = 0.9\%$). It should be noted that with uniaxial deformation in the $\langle 100 \rangle$ direction, a further increase in the emission intensity is 2 times (curve 2 in Figure 3), and with $\langle 110 \rangle$ - 3.5 times.

These differences are logically compatible with the AHC deformation theory [32] based on the sliding of anions by the $\langle 110 \rangle$ direction due to their elastic shell. Even with deformation $\langle 100 \rangle$, sliding occurs along $\langle 110 \rangle$.

Therefore, the maximum emission intensity at 3.1 eV and 2.8 eV in KCl-Na crystals was registered in the case when the direction of the external elastic deformation ($\langle 110 \rangle$) coincides with the orientation of the X_2^- molecule ($\langle 110 \rangle$), which is the core-relaxed component of the exciton-like creation.

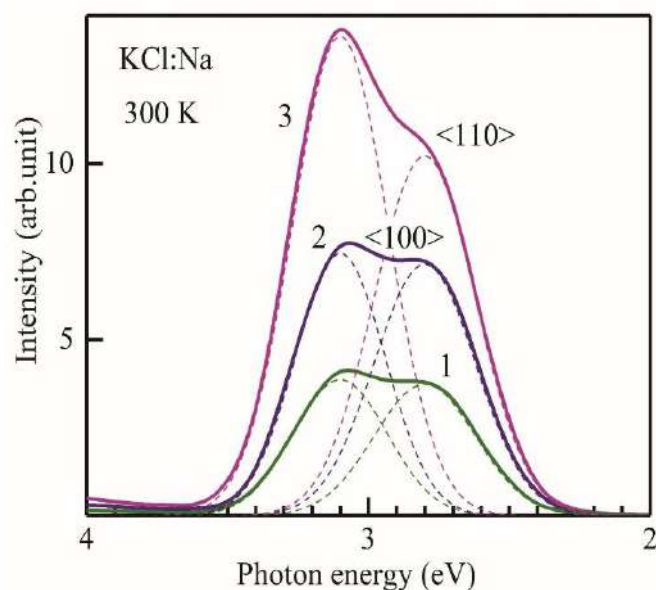

Figure 3. X-ray luminescence spectra of KCl-Na crystals (100 ppm) at 300 K in the absence of deformation (1), with deformation ($\epsilon = 0.9\%$) along crystallographic directions $\langle 100 \rangle$ (2) and $\langle 110 \rangle$ (3).

Thus, internal local (Li, Na, Sr) and external elastic deformations enhance the luminescence intensity of an exciton-like creation formed by recombination from electron-hole pairs.

Figure 3 (curve 2, 3) shows that an identical increase in the emission intensity is observed at 3.1 eV and 2.8 eV, as evidenced by an increase in the mean free path of an unrelaxed hole.

As a result, the probability of localization near single (Na) and paired (Na, Na) sodium ions have the same character, which is controlled by the emission intensity at 2.8 eV and 3.1 eV, respectively.

It is also possible that the lowering lattice symmetry of local (Na), thermoelastic and uniaxial deformation ($\langle 100 \rangle$ and $\langle 110 \rangle$) affects the mean free path of unrelaxed holes up to the formation of spatially separated electron-hole pairs with the transformation of an exciton-like creation.

A comparative analysis of the mean free paths of an unrelaxed hole and a free exciton in KCl crystals shows that at 80 K the mean free path of an unrelaxed hole before self-trapping is up to 30–90 a [2, 4], i.e., it significantly exceeds the free path of an exciton ($2a$) in a crystal KCl [2, 4]. Where a is the lattice constant of crystal. Moreover, with increasing temperature, the mean free path of excitons decreases and the unrelaxed hole apparently increases, as evidenced by the increase in the emission intensity with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV at room temperature (Figures 2, 3, 5). Recall once again that emissions with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV, which correlate with an increase in the sodium concentration in KCl-Na crystal, are the result of emissive relaxation of an exciton-like creation in the field of single and paired sodium ions, respectively.

The concentrations of sodium, taking into account the coefficient of incorporation into KCl matrix, as the estimate shows, are - 10 ppm, 100 ppm and 1000 ppm, which correspond to the distance between single sodium ions located in the cationic lattice site - $16\div 20a$, $8\div 10a$ and $5\div 7a$. Obviously, the distances of paired sodium ions are significantly greater than the distances of single ions in KCl-Na crystal. However, the X-ray luminescence spectrum of KCl-Na crystals deformed in different directions ($\langle 100 \rangle$, $\langle 110 \rangle$) shows that the emission intensities with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV increase at the same rate (curves 2 and 3 of Figure 3). This suggests that the mean free path of an unrelaxed hole stimulated by thermoelastic, local and uniaxial deformation reaches the distance between paired sodium ions, as well as single sodium ions in KCl-Na lattice.

Conclusion. The effect of a multiple increase in the emission intensity with maxima at 2.8 eV and 3.1 eV in KCl-Na crystals, compared with a pure KCl crystal, after hardening (500-600⁰C), an increase in the concentration of Na ions (for example, 1000 ppm), as well as under the influence of uniaxial deformation along crystallographic directions ($\langle 100 \rangle$ and $\langle 110 \rangle$).

Lowering lattice symmetry of KCl matrix by light cations (Na), thermoelastic and uniaxial deformation ($\langle 100 \rangle$, $\langle 110 \rangle$) leads to an increase in the mean free path of an unrelaxed hole to self-trapping.

As a result, the probability of recombination assembly of electron-hole pairs with the formation of an exciton-like creation increases, the emissive relaxation of which occurs in the field of local, thermoelastic and uniaxial deformation with intense luminescence.

Acknowledgments. The work was performed within the framework of the grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN AP08855672).

References

1. K.S. Song, R.T. Williams, Self-Trapped Excitons, 2nd ed., Springer, Berlin (1996).
2. Lushchik Ch., Lushchik A. Evolution of Anion and Cation Excitons in Alkali Halide Crystals // Phys. Solid State. – 2018. – Vol. 60. – P. 1487–1505.
3. Ch. B. Lushchik and A. Ch. Lushchik, Decay of Electronic Excitations with Defect Formation in Solids, Nauka, Moscow (1989) (in Russian).
4. Je.D. Aluker, D.Ju. Lysis, S.A. Chernov. Jelektronnye vozvuzhdenija i radioluminescencija shhelochno-galoidnyh kristallov - Riga: Zinatne, 1979. - 251 s.
5. Froberg F., Duffy A., Annual modulation in direct dark matter searches/ J. Phys. G: Nucl. Part. Phys. 47 (2020) 094002 (37pp).
6. Adhikari G, Adhikari P, Barbosa de Souza E et al 2019 Search for a dark matter-induced annual modulation signal in NaI(Tl) with the COSINE-100 experiment Phys. Rev. Lett. 123 031302

7. Lushchik Ch., Kolk J., Lushchik A., Lushchik N., Tajirov M., Vasil'chenko E. Decay of Excitons into Long-Lived F,H and α ,I Pars in KCl // Phys. Stat. Sol. (b), V.114, N.1, 1982, p. 103-111.
8. Agullo-Lopez F., Lopez F.J. and Jague F. Role of cation impurities on radiation-induced processes in alkali halides. Cryst. Latt. Def. and Amorph. Mat., V.9, N.4, 1982, p. 227-252.
9. Wakita S. Luminescence of KBr-KI solid solution under X-ray irradiation at liquid helium temperature // J. Phys. Soc. 1971, V.31, p. 1505-1512.
10. Hayashi T., Ohata T. and Koshino S. Self-trapped excitons in KI-Br and RbI-Br // J. Luminescence, V. 38, 1987, p. 96-98.
11. V. Babin, A. Bekeshev, A. Elango, K. Kalder, A. Maaros, K. Shunkeyev, E. Vasil'chenko, S. Zazubovich, Effect of uniaxial stress on luminescence of undoped and thallium-doped KI and RbI crystals, J. of Physics Condensed Matter 11(10 A) (1999) 2303-2317.
12. V. Babin, A. Bekeshev, A. Elango, K. Kalder, K. Shunkeyev, E. Vasil'chenko, S. Zazubovich, Effect of uniaxial stress on dynamics of electronic excitations in alkali halides, J. Lumin. 76-77 (1998) 502-506.
13. K. Shunkeyev, N. Zhanturina, Z. Aimaganbetova, A. Barmina, L. Myasnikova, Sh. Sagimbaeva, D. Sergeyev, The specifics of radiative annihilation of self-trapped excitons in a KI-Tl crystal under low-temperature deformation, Low Temp. Phys. 42(7) (2016) 580-583, Fizika Nizkikh Temperatur, 42(7) (2016) 738-742.
14. A. Elango, S. Sagimbaeva, E. Sarmukhanov, T. Savikhina, K. Shunkeyev, Effect of uniaxial stress on luminescence of X- and VUV- irradiated NaCl and NaBr crystals, Radiation Measurements, 33 (2001) 823-827.
15. L. Myasnikova, K. Shunkeyev, N. Zhanturina, Z. Ubaev, A. Barmina, Sh. Sagimbaeva, Z. Aimaganbetova, Luminescence of self-trapped excitons in alkali halide crystals at low temperature uniaxial deformation, Nucl. Instrum. Meth. B 464 (2020) 95-99.
16. K. Shunkeyev, A. Maratova, L. Myasnikova, Sh. Sagimbaeva, N. Zhanturina, The specificity intrinsic luminescence of a CsI crystal under the influence of low-temperature elastic deformation, Nucl. Instrum. Meth. B 509 (2021) 1-6.
17. K. Shunkeyev, D. Sergeyev, W. Drozdowski, K. Brylev, L. Myasnikova, A. Barmina, N. Zhanturina, S. Sagimbaeva, Z. Aimaganbetova, The deformation stimulated luminescence in KCl, KBr and KI crystals, Journal of Physics: Conf. Series 830(1), (2017) 012139.
18. A.Laisaar, V. Shcherbakov, A. Kuznetsov, High-pressure spectroscopic studies of free and self-trapped excitons in alkali halides at low temperatures, High Pressure Res. 3 (1990) 78-80.
19. A. Kuznetsov, A. Laisaar, V. Shcherbakov, G.S. Zavg, Effect of hydrostatic pressure on the excitonic spectra of CsI crystals, JETP Lett. 40 (1984) 899-902.

20. T. Tsujimoto, H. Nishimura, M. Nakayama, H. Kurisu, T. Komatsu, Effect of Hydrostatic Pressure on the Self-Trapped Exciton Luminescence in CsI, *J. of Luminescence*. 60&61 (1994) 798-801.
21. T. Tsujimoto, H. Nishimura, M. Nakayama, Dynamical aspects of the self-trapped excitons in CsI under hydrostatic pressure, *J. of Luminescence*. 72-74 (1997) 895-897.
22. T. Tsujimoto, H. Nishimura, M. Nakayama, Hydrostatic pressure effects on the free and self-trapped exciton states in CsI, *Phys. Rev. B*. 54(23) (1996) 16579-16584.
23. H. Nishimura, T. Oguri, T. Tsujimoto, M. Nakayama, H. Kurisu, T. Komatsu, S. Morita, M. Kobayashi, Hydrostatic Pressure Effects on Self-Trapped Exciton Luminescence in KI, *Jpn. Appl. Phys.* 32 (1993) 288-290.
24. Gindina R.I., Maaros A.A., Ploom L.A., Jaanson N.A. Razrabotka metodiki poluchenija kristallov KCl i KBr s sodержaniem primesej $10^{-6} \div 10^{-8}$ // *Trudy IF AN JeSSR*. - 1979. - T. 49. - C. 45–89.
25. Nikiforova O. A., Maaros A. A., Jaanson N. A. Vyrashhivanie kristallov KCl i KBr povyshennoj chistoty i sovershenstva. *Trudy IF AN JeSSR*. - 1985. - T. 57. - C. 157–174.
26. Lushchik N.E., Maaros A. A., Nikiforova O. A., Frorip A.G., Jaanson N. A. Kristally KCl, RbCl i KBr povyshennoj chistoty i sovershenstva. *Trudy IF AN JeSSR*. - 1987. - T. 61. - C. 7–32.
27. K. Shunkeyev, E. Sarmukhanov, A. Bekeshev, Sh. Sagimbaeva, K. Bizhanova, The cryostat for deformation of crystals at low temperatures, *J. Phys. Conf. Ser.* 400 (2012) 052032.
28. K. Shunkeyev, N. Zhanturina, L. Myasnikova, D. Sergeyev, Z. Aimaganbetova, Sh. Sagimbaeva, A. Barmina, The nature of luminescence of KI and KI-Na crystals at low temperature deformation after natural decrease in the symmetry of the lattice // *Eurasian Journal of Physical and Functional Materials*. – 2018. – Vol. 2, №3. – P. 267-273.
29. V. Babin, A. Elango, K. Kalder, A. Maaros, K. Shunkeev, E. Vasilchenko, S. Zazubovich. Luminescent defects created in alkali iodides by plastic deformation at 4,2 K, *Journal of Luminescence*, 81 (1999) 71–77.
30. Vasilchenko E., Sarmukhanov E., Shunkeev K., Elango A. Electronic excitations in KBr and KI crystals near vacancy defects of different size // *Phys. St. Sol. (b)*. - 1992. - 174. p. 155-163.
31. Lushchik A., Lushchik C., Lushchik N., Frorip A., Nikiforova O. Formation and Decay of Electronic Excitations Localized near Divacancies in Alkali Halides // *Phys. Status Solidi (b)*. – 1991. – Vol. 168(2). – P. 413–423.
32. Smirnov B. I. *Dislokacionnaja struktura i uprochneniya kristallov*. – Leningrad: «Nauka», 1981. – 234 s.

ТОР СИММЕТРИЯСЫНЫҢ ТӨМЕНДЕУІМЕН KCl-Na КРИСТАЛДАРЫНДАҒЫ ЭКСИТОН ТӘРІЗДІ ЛЮМИНЕСЦЕНЦИЯНЫҢ РЕКОМБИНАЦИЯЛЫҚ ЖИЫНЫН КҮШЕЙТУ ӘСЕРІ

К. ШУНКЕЕВ¹, А. ТІЛЕП^{1*}, А. ЛУЩИК², Ш. САГИМБАЕВА¹,
Ж. УБАЕВ¹, А. КАДИРОВ¹

¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

² Тарту университетінің Физика институты, Тарту, Эстония

*e-mail: aizhan261197@gmail.com

Аңдатпа: KCl-Na монокристалындағы экситон тәрізді түзілулердің радиациялық релаксациясы люминесценттік спектроскопияның тәжірибелік әдістерімен зерттелді. KCl-Na кристалдарының рентгенлюминесценция спектрлерінде алғаш рет бөлме температурасында 2,8 эВ максимумы бар сәулелену жолағы анықталды.

KCl-Na кристалдарындағы 2,8 эВ кезінде сәулелену қарқындылығының көп реттік күшейту әсері қыздырудан кейін (400-700°C), Na иондары концентрациясының артуынан кейін (мысалы, 1000 ppm), сондай-ақ кристаллографиялық бағыттар бойынша (<100> және <110>) бір осьті деформация әсер еткенде барынша жоғары болады.

Сондай-ақ, натрийдің жоғары концентрациясында (1000 ppm) KCl-Na кристалдарында 3,1 эВ-да максимумы бар қарқынды қосымша сәулелену анықталды, бұл қоршаған ортада электронды козулардың эмиссиялық релаксациясы жүретін жұптасқан натрий иондарына тән.

KCl-Na тор симметриясының термосерпімді кернеумен қыздырылған кезінде, жеңіл катионмен (Na) қоспалау кезінде, сондай-ақ бір осьті деформация кезінде (<100> және <110>) сығумен төмендеуі өздігінен қармалғанға дейін босаңсымаған кемтіктің еркін жүру жолының артуына әкелетіні эксперименттік түрде анықталды. Нәтижесінде экситон тәрізді түзілудің пайда болуымен электрон-кемтік жұптарының рекомбинациялық жиын ықтималдығы артады, оның радиациялық релаксациясы қарқынды люминесценцияға ие термосерпімді, нүктелік және бір осьті деформация өрісінде жүреді.

Түйін сөздер: сілтілі галоидты кристалдар, рентгенлюминесценция, күшею, нүктелік және бір осьті деформация, өздігінен қармалған экситон, экситон тәрізді люминесценция, электрон-кемтік рекомбинациясы, экситон тәрізді түзілу.

ЭФФЕКТ УСИЛЕНИЯ РЕКОМБИНАЦИОННОЙ СБОРКИ ЭКСИТОНОПОДОБНОЙ ЛЮМИНЕСЦЕНЦИИ В КРИСТАЛЛАХ KCl-Na ПРИ ПОНИЖЕНИИ СИММЕТРИИ РЕШЕТКИ

К. ШУНКЕЕВ¹, А. ТІЛЕП^{1*}, А. ЛУЩИК², Ш. САГИМБАЕВА¹,
Ж. УБАЕВ¹, А. КАДИРОВ¹

¹ Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Ақтобе, Қазақстан

² Институт физики Тартуского университета, Тарту, Эстония

*e-mail: aizhan261197@gmail.com

Аннотация: Экспериментальными методами люминесцентной спектроскопии исследована излучательная релаксация экситоноподобных образований в монокристалле KCl-Na. В спектрах рентгенолюминесценции кристаллов KCl-Na впервые обнаружена полоса излучения с максимумом при 2,8 эВ при комнатной температуре.

Эффект многократного усиления интенсивности излучения с максимумом при 2,8 эВ в кристаллах KCl-Na максимален после закалки (400-700⁰C), увеличения концентрации ионов Na (например, 1000 ppm), а также при воздействии одноосной деформации по кристаллографическим направлениям ($\langle 100 \rangle$ и $\langle 110 \rangle$).

При больших концентрациях натрия (1000 ppm) в кристаллах KCl-Na обнаружено также интенсивное дополнительное излучение с максимумом при 3,1 эВ, что свойственно для парных ионов натрия, в окружении которых происходит излучательная релаксация электронных возбуждений.

Экспериментально установлено, что понижение симметрии решетки KCl-Na термоупругим напряжением при закалке, легким катионом (Na) при допировании, а также сжатием при одноосной деформации ($\langle 100 \rangle$ и $\langle 110 \rangle$) приводит к возрастанию длины свободного пробега нерелаксированной дырки до автолокализации. В результате увеличивается вероятность рекомбинационной сборки электронно-дырочных пар с формированием экситоноподобного образования, излучательная релаксация которого происходит в поле термоупругой, локальной и одноосной деформации с интенсивной люминесценцией.

Ключевые слова: щелочногалоидные кристаллы, рентгенолюминесценция, тушение, локальная и одноосная деформация, автолокализованный экситон, экситоноподобная люминесценция, электронно-дырочная рекомбинация, экситоноподобное образование.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

CSCSTI 53.31.21

**MECHANISM AND PROCESS OF SELF-PROPAGATING HIGH-TEMPERATURE
SYNTHESIS OF SOLID CHEMICAL COMPOUNDS**

D.A.YESENALIEV^[0000-0003-0792-0822], **D.K.AKMYRZAYEVA**^[0000-0002-0087-8740],

O.V.ZAYAKIN^[0000-0002-9442-5928]

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: dauralga@mail.ru

Abstract. The article presents the advantages and disadvantages of the technology of self-propagating high-temperature synthesis (SHS) of solid chemical compounds. Reactions and products of SHS of solid chemical compounds (carbides, nitrides, borides, oxides, etc.) are given. This method is relevant for processing dispersed waste of ferroalloy production. When grinding large-tonnage ferroalloys, cyclone dust is formed and accumulates.

The SHS process is based on the use of various chemical compounds as the main raw material, including pulverized waste from the production of ferroalloys. With minimal energy consumption, the SHS process allows obtaining high-quality composite materials based on iron. The main application of the products obtained is in the machine–building industry (abrasives, hard alloys, tool materials), use as an alloying material in the production of steel, as well as in the production of refractory materials for metallurgical furnaces.

Key words: high-temperature synthesis, cyclone dust, alloying material, dispersed waste, pulverized waste.

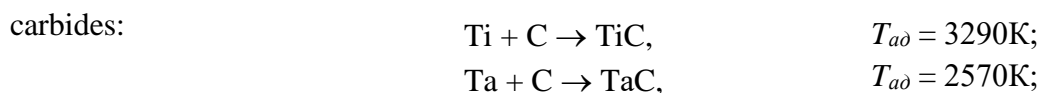
Self–propagating high-temperature synthesis (SHS) of solid chemical compounds is a new technological process for the production of materials based on the exothermic chemical reaction of the interaction of the initial reagents in the form of gorenje. Simply put, SHS is the synthesis of materials by gorenje. For the organization of such gorenje process, solid reagents almost always have to be used in the form of powders. However, here gorenje is not a conventional reaction of oxidation of powdered substances with oxygen to form the corresponding gaseous oxides, but a highly exothermic reaction of interaction of powdered reagents with each other or powdered reagents with liquid or gaseous reagents, for example, liquefied or gaseous nitrogen, with the formation of solid chemical compounds. Most often, these are refractory inorganic compounds (carbides, nitrides, borides, etc.) that do not decompose during gorenje, and materials based on them.[1]. The process of obtaining solid chemical compounds by the SHS method has the following advantages:

1. Low power consumption. A little energy is needed in the SHS method to heat the ignition coil and ignite the starting powder. Further, the synthesis process proceeds due to its own internal heat release as a result of a highly exothermic synthesis reaction, i.e. due to self-heating. The energy here is not consumed from the outside, but on the contrary is released inside. So then, after synthesis, it has to be taken outside, cooling the incandescent synthesis products.
2. The SHS method is characterized by simple and small-sized equipment. To implement the SHS process, there is no need for long-term high-temperature external heating, in bulky furnaces with heating systems, heat protection and thermoregulation.
3. The SHS method has a high performance, where due to self-heating during combustion, very high temperatures are reached, significantly exceeding the heating temperatures in powder metallurgy processes, therefore the synthesis reaction rate is much higher. Gorenje.
4. The product obtained by the SHS method is characterized by high purity and environmental safety. This is also due to very high synthesis temperatures compared to furnace synthesis. At such high temperatures, harmful impurities decompose and evaporate from the product, ensuring its increased purity and environmental safety of the SHS process.
5. The SHS method provides a wide range of materials: powders, porous materials, non-porous compact, cast, composite, surfacing and coatings. This is achieved by changing the composition of the initial powders and the conditions of their combustion. By changing them, first of all, the gorenje temperature and pressure, we can obtain a variety of synthesis products in a very different form. As a result, the SHS method has great flexibility, allowing you to obtain a wide variety of products on almost the same equipment.
6. SHS products find practical application in many industries:
 - mechanical engineering: abrasives, hard alloys, tool materials;
 - metallurgy: refractories, ferroalloys;
 - electrical engineering and electronics: heating elements, ferrites, superconductors, highly conductive ceramics and adhesives, electro-conductive solid lubricants;
 - chemical industry: catalysts;
 - medicine: materials with shape memory, etc. [2].

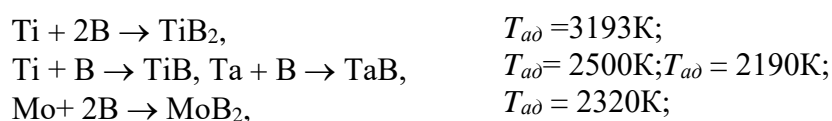
The main drawback of SHS is the requirement of high exothermicity of the reaction of interaction of the initial powder reagents, so that the reaction of the synthesis of products takes place in the form of gorenje phenomenon, so that the initial powder can be ignited.

Reactions and products of SHS. Mixtures of elements or their compounds are used as reacting systems for SHS of inorganic compounds, materials and products, mainly in the form of powders capable of releasing a large amount of heat during interaction. There are several ways: SHS from elements, SHS with the participation of chemical compounds.

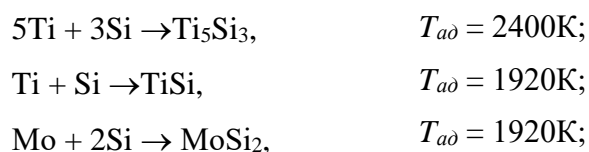
SHS of the elements is the most extensive and studied class of SHS reactions. It can be divided into three subclasses according to the types of mixtures of elements: 1. Metals with nonmetals; 2. Metals with metals; 3. Nonmetals with nonmetals. Reactions of synthesis from elements belong to the category of oxygen-free gorenje. In most of them, metal is combustible, and nonmetal is an oxidizer. Nonmetals in SHS reactions can be solid, gaseous and liquid. Reaction mixtures of metals with solid nonmetals are prepared in the form of powder mixtures, which are then burned, realizing the reaction of SHS of inorganic compounds of different classes:

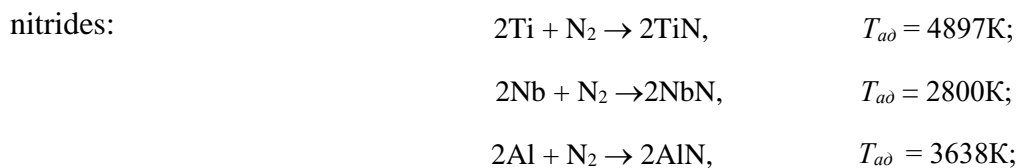
borides:

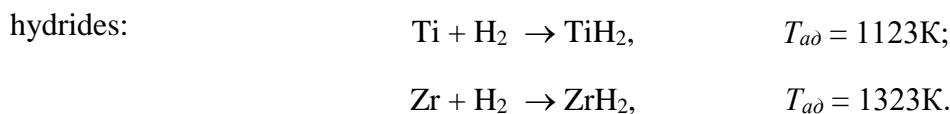

silicides:

In the case of gaseous nonmetals (N₂, H₂), metal powders are burned in the atmosphere of these gases created in the SHS reactor, usually with increased pressure. The gas is absorbed during synthesis by the metal powder, and the following compounds are formed:

An example of a liquid nonmetal can be liquefied nitrogen. In this case, a cryogenic vertical reactor in the form of a Dewar vessel with thick walls is used for conducting SHS. Liquid nitrogen is poured into the reactor, and then a porous tablet of compressed metal powder is lowered, which must be tested. The reactor is screwed with a lid through which a tungsten spiral passes, brought into contact with a metal tablet. When an electric current is applied, the spiral heats up and ignites the tablet. [3].

SHS involving chemical compounds as reagents is another extensive class of SHS reactions. It can be divided into four subclasses: 1. chemical compounds as oxidizing agents; 2. chemical compounds as combustible; 3. SHS with a reducing stage:

1. SHS oxides from chemical compounds. In many processes, not the elements themselves can be used as oxidants, but their compounds: ammonia NH_3 , hydrazine N_2H_4 , azides (NH_4N_3 , NaN_3 , etc.), silanes SiH_{2n+2} , hydrocarbons and polymers of SpNm . In SHS reactions, they, interacting with the fuel elements, give, respectively, its nitrides, silicides, borides and carbides.
2. Chemical compounds as combustible. Not the elements themselves, but their chemical compounds, alloys and solid solutions can be used as fuels.
3. SHS with a recovery stage. A significant subclass of SHS reactions is in which not the elements themselves, but their oxides or other halides together with a reducing metal can be used as both combustible and oxidizing agents. These are the so-called SHS reactions with a reduction stage. In them, aluminum and magnesium are mainly used as a reducing metal. The prototype of such reactions is the long-known metallothermic reactions of gorenje termites, carried out in order to obtain melts of metals by reduction from their oxides.

Thus, the review is devoted to a new technological process for obtaining materials based on the SHS of solid chemical compounds (carbides, nitrides, borides, oxides, etc.) during the exothermic chemical reaction of the interaction of the initial reagents in the form of gorenje. [4].

The main purpose of SHS is the synthesis of substances and materials, the creation of new technological processes and the organization of new technological processes and the organization of new productions. Currently, SHS is a whole scientific and technical field that is intensively developing.

References

1. A.G. Merzhanov. Self-propagating high-temperature synthesis: Twenty years of search and discovery. Chernogolovka: ISMAN, 1989, 91 p. [in Russian].
2. E.A. Levashov, A.S. Rogachev, V.I. Yukhvid, I.P. Borovinskaya. Physico-chemical and technological bases of self-propagating high-temperature synthesis. M.: Binom, 1999, 176 p. [in Russian].
3. A.E. Sychev. Self-propagating high-temperature synthesis: theory and practice. Chernogolovka, Territory, 2001, 432 pages, Table fig., ISBN 5-900829-18-9. [in Russian].
4. A.G.Merzhanov. Gorenje processes and synthesis of materials. Chernogolovka: ISMAN, 1998, 512 p. [in Russian].

Әдебиеттер тізімі

1. А.Г. Мержанов. Самораспространяющийся высокотемпературный синтез: Двадцать лет поисков и находок. Черноголовка: ИСМАН, 1989, 91 с.
2. Е.А. Левашов, А.С. Рогачев, В.И. Юхвид, И.П. Боровинская. Физико-химические и технологические основы самораспространяющегося высокотемпературного синтеза. М.: Бином, 1999, 176 с.
3. А.Е. Сычев. Самораспространяющийся высокотемпературный синтез: теория и практика. Черноголовка, Территория, 2001, 432 стр., табл. илл., ISBN 5-900829-18-9 .
4. А.Г.Мержанов. Процессы горения и синтез материалов. Черноголовка: ИСМАН, 1998, 512с.

ҚАТТЫ ХИМИЯЛЫҚ ҚОСЫЛЫСТАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН ТАРАЛАТЫН ЖОҒАРЫ ТЕМПЕРАТУРАЛЫ СИНТЕЗІНІҢ МЕХАНИЗМІ ЖӘНЕ ПРОЦЕСІ

Д.А. ЕСЕНГАЛИЕВ, Д.К.АКМЫРЗАЕВА, О.В.ЗАЯКИН

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: dauralga@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қатты химиялық қосылыстарды өздігінен таралатын жоғары температуралы синтез (СВС) технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері келтірілген. Қатты химиялық қосылыстардың реакциялары мен өнімдері (карбидтер, нитридтер, боридтер, оксидтер және т.б.) келтірілген, бұл әдіс Ферроқорытпа өндірісінің дисперсті қалдықтарын өңдеуге қатысты. Ірі тонналы ферроқорытпаларды ұсақтау кезінде циклон шаңы пайда болады және жиналады.

СВС процесі негізгі шикізат ретінде түрлі химиялық қосылыстарды, оның ішінде Феррокорытпа өндірісінің шаң тәрізді қалдықтарын пайдалануға негізделген. Электр энергиясының минималды шығынымен процесс темір негізіндегі жоғары сапалы Композициялық материалдарды алуға мүмкіндік береді. Алынған өнімдердің негізгі қолданылуы машина жасау саласында (абразивтер, қатты қорытпалар, аспаптық материалдар), болат өндірісінде легірілеуші материал ретінде, сондай-ақ металлургиялық пештер үшін отқа төзімді материалдар өндірісінде қолданылады.

Кілт сөздер: жоғары температуралы синтез, циклон шаңы, легірілеуші материал, дисперсті қалдықтар, шаң тәрізді

МЕХАНИЗМ И ПРОЦЕСС САМОРАСПРОСТРАНЯЮЩЕГОСЯ ВЫСОКОТЕМПЕРАТУРНОГО СИНТЕЗА ТВЕРДЫХ ХИМИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ

Д.А. ЕСЕНГАЛИЕВ, Д.К.АКМЫРЗАЕВА, О.В.ЗАЯКИН

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: dauralga@mail.ru

Аннотация. В статье приведены преимущества и недостатки технологии самораспространяющейся высокотемпературного синтеза (СВС) твердых химических соединений. Приведены реакции и продукты СВС твердых химических соединений (карбидов, нитридов, боридов, оксидов и др.) Указанный метод актуален для переработки дисперсных отходов ферросплавного производства. При измельчении крупнотоннажных ферросплавов образуется и накапливается циклонные пыли.

СВС процесс основан на использовании в качестве основного сырья различных химических соединений, включая пылевидные отходы производства ферросплавов. При минимальном расходе электроэнергии СВС процесс позволяет получать высококачественные композиционные материалы на основе железа. Основное применение получаемых продуктов – это в машиностроительной отрасли (абразивы, твердые сплавы, инструментальные материалы), использование в качестве легирующего материала при производстве стали, а также при производстве огнеупорных материалов для металлургических печей.

Ключевые слова: высокотемпературный синтез, циклонная пыль, легирующий материал, дисперсные отходы, пылевидные отходы.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

NEW SEMANTIC UNITS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE SYSTEM

B.S.KARAGULOVA ¹[0000-0002-0058-9738] *, **ILGIN ALI** ^[0000-0003-1991-1739]

¹*K.Zhubanov Aktobe Regional University*

²*Istanbul University (Istanbul Üniversitesi) Faculty of Letters Modern Turkic Dialects and
Literatures*

*e-mail: bkaragulova@mail.ru

Annotation: Language development is directly related to the process of creating new words in the language structure. This process, unlike other areas of the language, is primarily reflected in the vocabulary, because any news that occurs in society is primarily formed in the language. And since the current period is the period of globalization, the nature of cultural, political and economic news also affects the language. This is especially evident in the lexical and word-forming system of this language. Since new structures appear and are used at all levels of the language, neologisms include not only words, but all new language units include both structure and meaning. Therefore, the study of this issue is one of the most pressing issues in modern linguistics. In this article, we will talk about the above problem in linguistics, that is, the problem of neologization. In particular, the origin and types of neologisms are described, and ways of their inclusion in the ranks of neologisms are analyzed. On these issues, the opinions of scientists are attached, and the specifics of the work are outlined. The ways in which semantic neologisms arise are proved by specific examples. Comparative, comparative, and linguistic approaches are used in the analysis.

Basic concepts: neologism, neologization, semantic neologism, evolution of the meaning of a word, expansion of the meaning of the word, narrowing of the meaning of the word.

Introduction. It is known that modern linguistics considers language to be a complex dynamic system. The dynamic nature of the language was described by representatives of various scientific schools and directions in their works. In his work, the scientist V. Humboldt wrote: "When we look at the real being, language, being constant, changes at every moment... Therefore, it is not the result of action, but of action itself," he says [1,177]. Therefore, the emergence of a new one is constantly connected with historical changes in the language system. It follows that the introduction of linguophilosophical meaning into a new category is primarily a transfer of meaning within such dialectical categories as "Movement, Time, Space". The path of systematic research is the mutual conditionality of the components of movement, elements of movement [2,177]. that is, without understanding the structural types of movement, it is directed to consider the nature of

lexical renewal of a word as a structure that cannot be understood. This is primarily an irreversible, directed, legitimate development of material and ideal objects; as a result of development, a new quality of the object appears and manifests itself as a change in the composition or structure of the object [3, 90].

The main part. Neologisms are a reflection of the development process, because only they have absorbed the features inherent in this form of movement:

- transition from one variety to more variety, i.e. transition to higher stages;
- the direction of development, that is, the new, is the connecting link between the past and the future, which means that its irreversibility is reflected here.

- there are certain qualitative changes in the language, as a result of which there is a complication of language construction; the emergence of new words a) new paradigms: synonymous mergers (vanity, variety, variety; work, hard work, zeal), antonyms of meaningful words (vanity – beauty; vanity - lazy), thematic groups (euro, lit, lat – monetary units; Vysotsky, tsvetaevtanushy, Chekhovtanushy – specialists who study the work of any writer); B) New syntagmatics: comfortable profession – "morally satisfactory profession", pilot project – "Practical Project"; new word-forming contacts: deputy prime minister – "deputy prime minister", deputy prime minister-"related to the deputy prime minister", deputy prime minister – "characteristic of the deputy prime minister"; genoineak (tusovka) - "any informal meeting", zhinoinak - "participation in the genoineak", genoineak – "participant in the genoineak", film Game - "The Demon of cinema players", etc.

Analysis. New is one of the stages of development, including the stage of emergence. It follows only one law of dialectics – development is formed by resolving contradictions, including, first of all, contradictions in the relationship of language with society, by striving for more adequate, different styles, logically clear thoughts and feelings of people [4, 89]. Anti-system impulses lead to a certain level of instability, the appearance of new elements in the language construction. This, in turn, is the beginning of the formation of a new system. The illustration of these contradictions mentioned is extralinguistically determined, that is, the relationship with the language system, on the one hand, and the relationship between the social system and thinking, on the other. For example, isotherapy – "treatment with a positive effect of the image", Robotics – "the science of creating and using robots", racketeering – "extortion, intimidation", non – proliferation – "transition to a form of ownership other than state property (joint stock, cooperative, etc.)", yushkinite -" new mineral", azagul-wreath, a bouquet of colorful flowers tied around an object, such as a circle or arc, intended for laying on the dead [sozdirqor.kz].

System-forming factors can also act within a particular system. By joining or acting independently in the action of external factors, they create a conflict between the elements of the system. Conflict causes differentiation of elements and changes in the nature of relationships between them. The word "nationalization" was used as an antonym for the word "nationalization", but the word "nationalization" was defeated in the competition and entered the passive fund of the word. As a result, the lexical and semantic group formed contradictions of similar elements (words) within the lexical system: the words "non-popularization" and "nationalization" formed a counterintuitive relationship, "non - popularization" and "privatization" - only the relation of species; at the edge of the group of words remained the word "nationalization" with a relative relation to the word "nationalization" and the word "nationalization" as antonyms to the word "nationalization". If we compare some words in the Kazakh language, for example, "image - character, killer – killer, pilot - experimental, sponsor - patron, they are translated and give the same meaning, but the previous ones have an additional semantic tone (in the above order, there are meanings "deliberately embodied image", "hired", "first, experimental version", "financial and advertising interest").

It is well known that in an ideal language system, the form and content of each element retains the requirement to create an equal relationship. Living languages are devoid of the overflow isomorphism of the speech plan and the content plan, and language units cannot exist and function without instruction, the language system does not correspond to the above-mentioned ideal principle and therefore leads to a conflict between the lexeme and the sememe. A single token reflects a tendency to shorten the code by manifesting different meanings, but at the same time, there is a mandatory extension of the required context.

"Many modern abbreviations ("explosives – explosives, MKO – short – term government bonds, IMF – International Monetary Fund, mass media – mass media", etc.), budgeting – "public sector worker", protocol – "protocol worker", sociologist – "Social Security Service", etc. supports code change trends.

The antinomy of code and text reflects the psychological contradiction between the interests of the speaker and the listener. Thus, from the systematic form, including the innovation system, three types of contradictions are observed: between opposing systems, between qualitatively similar and different elements within the same system. Contradictions are resolved at the expense of the priority of one objection over another, as well as their differentiation, differences that eliminate the cause of the contradictions between them. The resulting new source of life, by changing the property nodes of elements, eliminates their competition, that is, qualitative reality. Thus, the resolution of contradictions is a pattern in which the connection of two qualitative rivalries is formed, which is

manifested in the process of dialectical negation. As we can see, the mechanism of the emergence of a new one is not limited to a dialectically unique law – the transition of quantity to quality; causal meaning, which is of considerable importance for the process of emergence, has the principle of consistency, differentiation of elements and their functional orientation. Philosophical research works have proven that movement is manifested not only by the process of development, but also by interaction, mutual transformation into each other, reversible change and displacement. Accordingly, the process of creating a new quality also takes place in various forms. Neologisms (communicologist – "researcher of the impact of journalism on society", retirement – "formalization of pensions", cave – "simple", etc.) are consequences of the development process; new grammatical meanings of words (anthogonisms, TV words), stylistic, expressive and emotional meanings (business, commerce-words that were not previously approved) reflect the consequences of the interaction of different systems or different units of the same system; the actualization of already known lexical units (gymnasium, Lyceum, marginal) and the penetration of new words from other languages occurs as a result of such a form of movement as displacement; the process of mutual interchangeability leads to the appearance of new homonyms (the word "treugolka" means "milk in a triangular paper box", "hose"- "stupid person"). Parallel to philosophical terms denoting types of movement, a number of different names are used without differentiation: diachrony, variability, transposition, evolution, etc.

As for the term evolution, we can observe its general nature in general science, so it is correct to use this term as the name of one form of development from a linguophilosophical point of view. One of the defining factors of the system as a categorical system of the new category is the time factor. The time factor connects the concept of "new" in two places. First, it is the negation of the repetition of previous events, i.e. external, background, calendar time. In this case, the dating of language facts is carried out on the basis of events in the history of society (absolute or relatively common, new – words that did not exist in the Kazakh literary language until the 70s: body art-the trend of avant-gardism in art, computerization – the introduction of computers, Cactus scientist – gardener engaged in Cactus cultivation, comfort – comfortable life, urbanism – theory and practice of urban planning, etc.). Many words with a mini component (mini suit, mini dress, mini skirt; mini-referendum, mini-state farm, mini-bakery, etc.) can be considered to have appeared after 1965, when short skirts became fashionable. Absolute dating of the origin of a new word is very rare.

According to V. G. Gak, External time Representatives the question "when?" gives the following answer, because the external structure of the time field is determined by its connection with other phenomena [5, 123]. Secondly, it is the uniqueness of the qualitative feature of a new thing

(thing, phenomenon, sign), that is, the internal linguistic time measured by transformations of the linguistic status of a word.

The associative connotation of new words is absorbed in the consciousness of the people over time and manifests itself in the form of a new word expression. The latter is matured on the basis of knowledge of native language words, which is accumulated in the language experience of speakers with the modern language system.

The system-structural approach presupposes the relationship of a new category with a spatial category. The mutual arrangement of systems or their elements relative to each other determines the scope of operation of the new one.

The new space is distinguished by its own volume, which is relatively refined with only one observation area. In relation to the language, the following areas of origin of the new are distinguished: 1) in the general language; 2) in the specific national language; 3) in the general literary language; 4) in the specific of Astarte [6, 16]. Thus, we see that the question is not only about the novelty of the object, but also about the renewal of some space, about entering another system of relations.

Thus, the content of the emergence process includes: universal qualitative change, the introduction of real possibilities into life, and the new concept itself has the following features: uniqueness (temporal, ontological, spatial parameters), relativity, comparability and pragmatic dependence [7, 43]. In general, new words appear in three main ways: first, through the word-forming derivation method: the creation of new words by connecting applications in the language. "I don't know," he said. The second, through the method of semantic derivation: the meaning of words that already exist in the language is the emergence of additional meanings. For example, a presentation (the first time a child begins to walk, let it go quickly, but the tradition of the presentation (scene, cinema, any event) is a word used in connection with the character of a person, and recently it has been used as the equivalent of the word "extremist" due to the political and social situation in the country. Third, new words that have entered from other languages, i.e. lexically new words. For example, instagram, Facebook, advisor, doner, etc.

The application of the linguophilosophical meaning to the new category allows us to solve the question of the scope of the concept of "neologism". Because a neologism is an element of a particular system, or rather a lexical system, the scope of this concept should not include units of another system. It follows from this that, first of all, it is wrong to classify units that are separated from words by their structural affiliation, i.e. morphemes and phrases, as neologisms. The most important parts of words involved in creating a new lexical unit attract the attention of scientists, allowing them to make a clear

decision on the activity of the structural tools of the language. However, morphemes are units of another level of language, according to which they should be considered not in lexicology, but in research papers on word formation and grammar. The consideration of word particles in the vocabulary violates the integrity of the lexicological object taken for study – the word.

As you know, recent changes and innovations in the country have led to an increase in the vocabulary of our language and are reflected in the mandatory form of the language. A lot of new words appear in our language, there are changes in the meanings of some words in this direction, that is, their meanings expand, that is, new meanings are added on top of the existing ones and acquire a new meaning, and this is done through a semantic approach. Changes in the lexical composition of a language and the meanings of words in it are a continuous phenomenon in the language. G. Musabayev says: "the origin and formation of the meaning of a word does not depend on the properties, types, signs of a thing, phenomenon, but on social experience, life, traditions" [8, 10]. A similar opinion is expressed by the scientist R. Barlybayev: "the emergence, creation of new words, the development and expansion of the meanings of existing words are associated with changes in public life, the emergence of new concepts for the development of production, culture" [9, 6]. Therefore, the basis for the emergence of new words and the expansion of the meaning of words is innovations and changes in society. And the main part of these words is made up of words that are already present in the dictionary of the Kazakh language. The scientist R. Syzdyk says: "a small group of lexical discoveries consists of indigenous words that have been" resurrected " in use for a certain period of time, for example, cancer (cancer), eykaman (nihilist), which are called aelogsms in the linguistic literature... another small group of new words is formed by those that have taken their place in the dictionary of some indigenous words that have not been registered in the published dictionaries, but are still visible in use, which are called neolexisms, for example, Egemen, oryntak, domkamak...» [10, 204]. At the same time, in the modern language, there are enough words that reproduce their meaning by expanding the meaning of the word. For example, the word "charge" used to be used in the sense of a crime, a sin, and recently the meaning of this word has expanded and acquired the meaning of the term. Modern meaning of the term: a penalty is a type of penalty paid by one of the parties for violating the obligations under the contract. Similarly, if we talk about the word "ecology", when the word first appeared in relation to air, then over time the scope of this word has expanded, and new concepts related to such phrases as the ecology of language and the ecology of the soul have appeared. First, a word that becomes a term serves the literary language and its terminological system equally in both cases. In the case of a homonym, the mentioned word refers to two other concepts, the sound and content side, that is, the lexeme is common to both systems. At the same time, this

common feature is not the main one that unites the two phenomena. Here it should also be taken into account that there are certain similarities (form, service, etc.) between concepts that already exist in a literary language, where these names have a common name for both systems. Without this similarity, there would be no motivational basis for the formation of a word that already exists in the native language as a name.

For example, the word sponsor means "help, support" in the literary language, sponsor means sponsorship, and in the economic dictionary - a new word. "I don't know," he said. Participle, as a rule, is carried out without participation in the received income" [sozdirqor.kz] as we can see, there is a common similarity between a common word and a word in the meaning of a term.

Here is the similarity of the functions of both concepts that distinguish between something, which served as the basis for the homonym of a term and a common word.

Conclusion. Thus, if we consider the concept of neologism on the basis of the lexical and semantic system, new names in modern Kazakh linguistics are a multidimensional phenomenon. The scientist B. S. Karagulova, who studies the process of neologization of word meanings in Kazakh language education, in her work "fundamentals of the field of Neology" shows the following ways of changes in word meanings: "semantic neologisms arise mainly as a result of internal semantic derivation of the word-analyzes their ways [11,18].

The concept of a new word has undergone significant changes: specific language processes have contributed to the expansion of the scope of language units covered by the term "neologism".

The essence of the new category in language lies in the triad of dialectical categories, such as "movement", "Time", "Space". Movement, understood as the interdependence of the various processes that make up it, requires the consideration of a new word as a structural element of a particular dynamic system. The category of linguistic space includes the sphere of activity of the new one, which is inherent only in this system and differs from the space of other systems. As for the category of time, the system-forming Factor twice refers to the concept of "new", firstly, a number of previous events (external, background time), and secondly, to the exclusion of qualitative clarity of the object itself, phenomenon, attribute (internal language time).

References:

1. Humboldt V. Selected works on language. Moscow: Progress publ., 1984. — 397 P.
2. Kade T. H. Basic factors of dynamics of the lexical system // Philology = Philoljgia. - Krasnodar, 1994. - No. 3. - Pp. 12-15
3. Svidersky V. I. Of dialectics of relations. - L.: izd-Vo Leningr. in UN, 1983. - 137 P.

4. Filin F. P. Notes on lexicology and lexicography (some issues of vocabulary for the greater word of the Russian language of the USSR) // lexicographic collection. Moscow, 1957.1-pp. 36-57.
5. Gak V. G. Language transformations. - Moscow: Shk. "Language of Russian culture", 1998. — 768 P.
6. Kotelova N. Z. First experience of lexicographic description of Russian neologisms // new words and words of new words: SB. St. - L., 1978. - PP. 5-26.
7. Glushkov N. K. from the history of the problem of neologisms// Russian language. - Alma-Ata, 1970.2. - p.85-100.
8. Musabaev G. Problems of Kazakh linguistics. - Almaty, 2014. - 640 P.
9. Barlybayev Expansion and distribution of the meaning of the word in the Kazakh language – Almaty,1968-230 P.
10. Syzdyk R. Old and novelties in the Kazakh language. Almaty, Arys, 2009. -269 P.
11. Karagulova B. S. fundamentals of the field of Neology. - Aktobe, 2020-135 P

Әдебиеттер тізімі

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. - 397 с.
2. Каде Т.Х. Основные факторы динамики словообразовательной системы // Филология = Philoljgia. - Краснодар, 1994. - №3. - С.12-15
3. Свидерский В.И. О диалектике отношений. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. - 137 с.
4. Филин Ф.П. Заметки по лексикологии и лексикографии (некоторые вопросы подбора слов для большого Словаря русского языка АН СССР) // Лексикографический сборник. - М., 1957. - Вып.1 - С.36-57.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М.: Шк. “Языки русской культуры”, 1998. - 768 с.
6. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов: Сб. ст. - Л., 1978. - С.5-26.
7. Глушков Н.К. Из истории проблемы неологизмов // Русское языкознание. - Алма-Ата, 1970. Вып.2. - С.85-100.
8. Мусабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы, 2014. – 640 б.
9. Барлыбаев Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен таралуы – Алматы,1968-230 б.

10. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, Арыс, 2009. -269 б.
11. Карагулова Б.С. Неология саласының негіздері. – Ақтөбе, 2020 – 135 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖАҢА БІРЛІКТЕР

Б.С.КАРАГУЛОВА , АЛИ ЫЛГЫН

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Стамбул университеті, Стамбул, Түркия

*e-mail: bkaragulova@mail.ru

Аңдатпа: Тілдің дамуы – тіл құрылымында жаңа сөздердің пайда болу үдерісімен тікелей байланысты. Бұл үдеріс тілдің басқа салаларына қарағанда, алдымен, лексика аясында көрініс табады, себебі қоғамдағы болып жатқан кез келген жаңалық, алдымен, тілде қалыптасады. Ал қазіргі кезең жаһандану кезеңі болғандықтан мәдени, саяси және экономикалық жаңалықтар сипаты тілге де өз өрнегін салып жатқаны белгілі. Бұл, әсіресе, бұл тілдің лексикалық және сөзжасамдық жүйесінен көрінеді. Жаңа құрылымдар тілдің барлық қабатында да пайда болып, қолданылып жататындықтан неологизмге тек сөздер ғана жатпайды, барлық жаңа тілдік бірліктер құрылымы да, мағынасы да қоса алынады. Сондықтан аталған мәселені зерттеп-зерделеу қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелер қатарында. Бұл мақалада тіл біліміндегі жоғарыда көрсетілген мәселе, яғни неологизация мәселесі сөз болады. Атап айтар болсақ, неологизмдердің пайда болуы мен оның түрлері баяндалады және олардың неологизм қатарына ену жолдары талданады. Аталған мәселелерге қатысты ғалымдардың пікірлері қоса көрсетіліп, ерекшеліктері қоса баяндалады. Семантикалық неологизмдердің пайда болу жолдары нақты мысалдармен дәлелденеді. Талдау барысында салыстырмалы, салғастырмалы, лингвистикалық тәсілдер қолданылады.

Кілттік сөздер: неологизм, неологизация, семантикалық неологизм, сөз мағынасының эволюциясы, сөз мағынасының кеңеюі, сөз мағынасының тараюы.

СЕМАНТИЧЕСКИ НОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Б.С.КАРАГУЛОВА, АЛИ ЫЛГЫН

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова

Университет Стамбул, Стамбул, Турция

Аннотация: Развитие языка - непосредственно связано с процессом формирования новых слов в структуре языка. Этот процесс, в отличие от других областей языка, проявляется, прежде всего, в рамках лексики, поскольку любое новшество, происходящее в обществе, формируется, прежде всего, в языке. Как известно, современный период-это период глобализации, а характер культурных, политических и экономических открытий вкладывает свое выражение и в язык. Особенно это проявляется в лексической и словообразовательной системе языка. Поскольку новые структуры появляются и используются во всех слоях языка, неологизм включает в себя не только слова, но и все новые языковые единицы имеют как структуру, так и значение. Поэтому изучение данного вопроса является одной из актуальных проблем современного языкознания. В данной статье речь пойдет о вышеуказанной проблеме в языкознании, то есть проблеме неологизации. В частности, излагаются происхождение и виды неологизмов и анализируются пути их вхождения в число неологизмов. По данным вопросам будут представлены мнения ученых, а также изложены их особенности. Пути возникновения семантических неологизмов доказываются конкретными примерами. В ходе анализа используются сравнительный, сопоставительный, лингвистический подходы.

Ключевые слова: неологизм, неологизация, семантический неологизм, эволюция значения слова, расширение значения слова, сужение значения слова.

IRSTI 14.35.09

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AMONG STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE CLASS USING AUTHENTIC TEXTS

G.K. KAKIMOVA^[0000-0002-9019-5037], A.M. YESSENGALIYEVA^[0000-0002-0134-5460]

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: kakimova.gk@mail.ru, yessengaliyeva@inbox.ru

Abstract: Critical thinking is one of the special types of mental activity, which is aimed at interpreting the world around and evaluating the expected results. This article discusses the process of formation and development of critical thinking among students of non-linguistic specialties during teaching a foreign language using authentic materials in English, ways of developing critical thinking of students, features of the process of teaching reading and also reading as a process in learning a foreign language, shows the stages of organization reading. The relevance of the article is due to the fact that the technology for the development of critical thinking is one of the modern and innovative pedagogical technologies, and the use of authentic texts while teaching a foreign language is one of the promising ways to include cognitive functions in the work, as well as expand the horizons of students. The article also shows a survey of teachers of a foreign language (English) in order to show the need for the development of critical thinking. The purpose of this study is to find effective methods and ways of developing critical thinking skills in non-linguistic students using authentic texts and applying them in practice.

Key words: foreign language, English, critical thinking, critical thinking development technologies, authentic text, reading, communicative competence.

Introduction

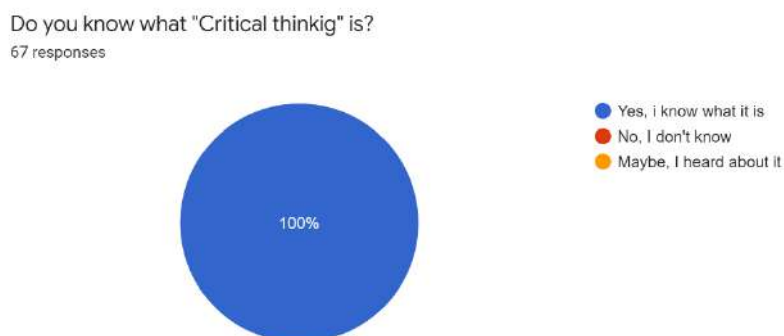
Critical thinking is a cognitive skill required by students, preparing students to respond to various complex issues that arise in their personal and professional lives. The cognitive skills underlying critical thinking are analysis, interpretation, evaluation, explanation, inference, and self-regulation [1]

Nowadays, special priorities have been identified in teaching a foreign language as a means of forming a “global” personality, which has not only a high level of communicative competence, but also the ability to critically analyze the reliability of the information received, work effectively with it, and possess the skills and abilities of information activity.

The problem of researching this article is the lack of awareness and insufficiency of teaching materials, articles and works for teachers to familiarize themselves with on the topic of the article.

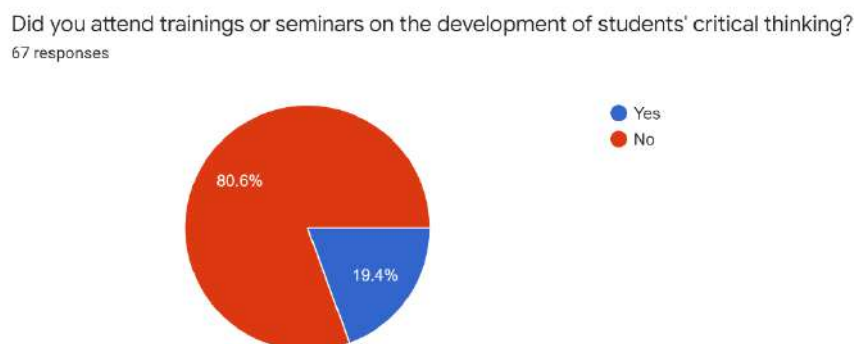
We suggest to familiarize with the survey conducted, in which 67 teachers of the English language of the city of Nur-Sultan took part.

As can be seen from the 1st question (pic.1), all teachers are 100% familiar with the concept of "Critical Thinking".

picture1

The second question (pic.2) was aimed at determining whether teachers attended trainings on the development of critical thinking among students, and as we can already see in this question, the majority of 80.6% answered no, did not attend these trainings and courses.

picture 2

In the 3rd question (pic.3), we highlighted whether teachers consider it necessary to develop critical thinking in students, and received a 100% result of "Yes, of course".

Do you think that it's important to develop students' critical thinking skills?

67 responses

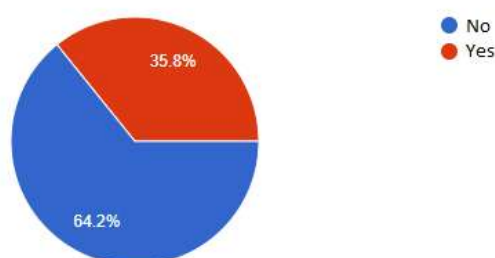

picture 3

In 4th question (pic.4), teachers' opinions already differ, and we see that not all teachers (64.2%) know and understand how to develop critical thinking in English classes.

Do you know how develop these skills in English lesson?

67 responses

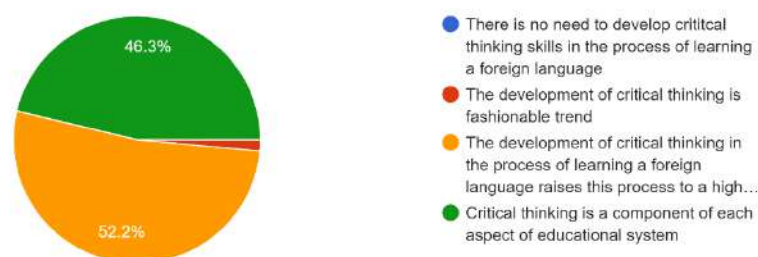

picture 4

This question number 5 (pic.5) was intended to make teachers understand and analyze the need and importance of developing critical thinking. And as we can see from the results, 52.2% of teachers agree with the statement: “The development of critical thinking in the process of learning a foreign language raises this process to a higher quality level” and 46.3% agree with this statement: “Critical thinking is a component of each aspect of the educational system”.

Choose the point you agree with

67 responses

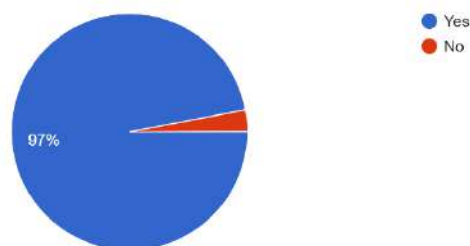

picture 5

Pay attention to 6th question of the survey (pic.6), 97% of teachers believe that there is not enough information on how to develop critical thinking in English classes, this was the reason for choosing the topic and the work of this article.

Do you agree with the following statement "We haven't additional information about how to develop critical thinking in English lessons"?

67 responses

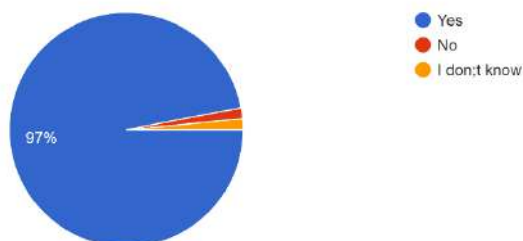

picture 6

Also, 97% of teachers believe that there is a need for seminars, trainings for teachers to develop critical thinking among students (pic.7).

Do you think that it's necessary to hold more seminars or trainings for development Critical thinking skills?

67 responses

picture 7

This survey shows the problems of developing critical thinking in students in English classes.

Among the academic disciplines studied at the university, a foreign language is the subject most conducive to the development of students' critical thinking in the educational process. It is a foreign language in higher education as an academic discipline that has a powerful educational and developmental potential. Vygotsky L.S., Leontiev A.N., Shcherba L.V. noted the special influence of a foreign language on the process of personality formation and, as a result, on the formation of critical thinking. Popova E.A. notes that a foreign language as an academic subject has great potential for the formation of student's critical thinking skills in class, which is due to the intersubjectivity and multifunctionality of this discipline. Intersubjectivity, as a distinctive feature of the subject "Foreign

Language", allows you to use materials of various contents from different areas of knowledge and specialties in the classroom [2].

The technology "Development of critical thinking" was developed by the International Reading Association of the University of Northern Iowa and Hobard and William Smith Colleges (authors: Ch. Temple, J. Steele, K. Meredith, Sc. Walter) and has been studied by American and European scientists for several decades: R. H. Ennis, R. W. Paul, E. Glaser, P. A. Facione, S. P. Norris, M. Lipman, D. Halpern, J. McPeck, H. Siegel, L. Elder and others. how to act and believe" (R. H. Ennis), as well as "an intellectually disciplined process of actively and competently comprehending, applying, analyzing, synthesizing and / or evaluating information received from or produced as a result of observation, experience, reflection, inference or communication as a guide to right perception or action" (as defined by the National Council for Excellence in Critical Thinking, 1987 – a statement by Michael Scriven and R Richard Paul).

The technology "Development of critical thinking" was developed by the International Reading Association of the University of Northern Iowa and Hobard and William Smith Colleges (authors: Ch. Temple, J. Steele, K. Meredith, Sc. Walter) and has been studied by American and European scientists for several decades: R. H. Ennis, R. W. Paul, E. Glaser, P. A. Facione, S. P. Norris, M. Lipman, D. Halpern, J. McPeck, H. Siegel, L. Elder and others. how to act and believe" (R. H. Ennis), as well as "an intellectually disciplined process of actively and competently comprehending, applying, analyzing, synthesizing and / or evaluating information received from or produced as a result of observation, experience, reflection, inference or communication as a guide to right perception or action" (as defined by the National Council for Excellence in Critical Thinking, 1987 – a statement by Michael Scriven and R Richard Paul).

A lesson on the technology of critical thinking compositionally involves 3 stages: a call (evocation), comprehension of the content (realization of meaning), reflection (reflection). At the stage of the "call", the goals of cognition are determined, at the stage of "understanding the content", an active search for information is carried out, at the stage of "reflection" - reflection and evaluation of the studied material, the birth of new knowledge[3].

In modern pedagogy, reading is considered as one of the types of speech activity. According to A. N. Leontiev, reading is a type of speech activity that is part of the communicative and social activities of people, implemented through verbal mediated communication. In other words, reading is a communicative activity that aims to get information that appears in the text [4]

Consider an example of using this technology at teaching 2nd year bachelor degree students (non-linguistic specialties) in a "foreign language" class using the authentic text "Born Free" [5].

It is necessary to use various sources that meet the set goals - the development of critical thinking and a tolerant attitude of future specialists. In this case, referring to the technology of developing critical thinking in the process of reading.

Reading is a process of visual perception and processing of written texts, it is a multidimensional activity that includes not only perception, but also cognitive processing of incoming information[6].

It is also advisable to analyze the concept of authentic text. Authentic text is (from the Greek autentikos - authentic) the text of a document, corresponding in content to the text in another language and having the same force as it. [7]

When choosing authentic materials, one should rely on the relevance of the text to the learning objectives. The text should reflect as much as possible everyday situations that are associated with the life of carriers, study, entertainment, family, relationships, careers, travels, etc. Students should extract from such texts not only the development of certain speech skills, but also receive the necessary socio-cultural information that may be useful to them in the future [8].

Given the above factors, the study of the text "Born Free" can be organized as follows. At the updating stage, pictures are offered (examples of pic.8, pic.9, pic.10) with questions for discussion:

What they mean?

What is common between them?

How do you think what is text about?

Picture 8

Picture 9

Picture 10

The questions are not particularly difficult and therefore help students easily start a discussion. At this stage, the information that is familiar is revealed.

You can also use the K-W-L chart technique for this stage.

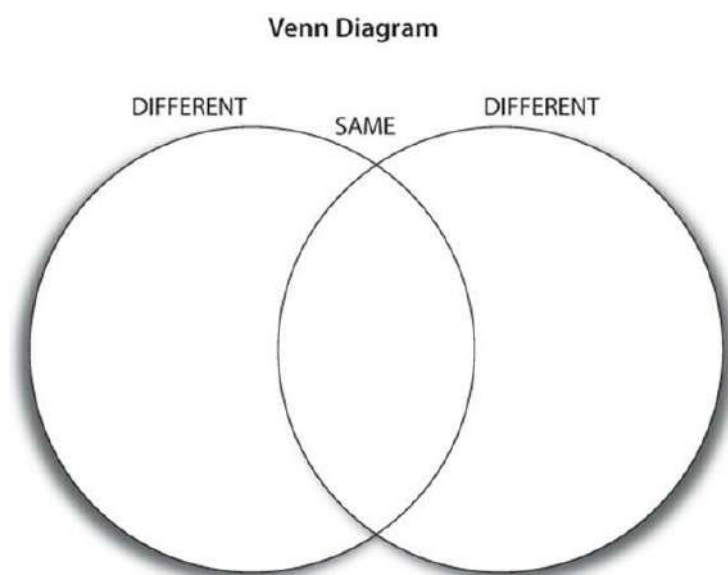
K-W-L charts are three-part graphic organizers to engage, guide and review. The picture below (picture 11) shows an example table for this exercise. The advantage of this strategy in the development of critical thinking technology allows students to analyze the topic of an authentic text, and understand what they know, want to know and what they have learned.

K-W-L Chart		
Topic: _____		
What I Know	What I Want to Know	What I Learned

picture 11

Next is familiarization with the lexical material on the text, vocabulary on the text "Born Free" - students get acquainted with new lexical material, since for successful active further work it is necessary to have a basic amount of information on the topic.

Now, you need a "challenge" (or "call") - something new that prompts reflection. At the same time, the teacher does not act as the only source of information, but stimulates the activity of students, referring to Internet sites, foreign magazines, manuals for preparing for international exams, etc. At this stage, the trailer for the original film "Born Free" (Born Free (1966) ORIGINAL TRAILER [HD 1080p] - YouTube) helps to realize several tasks at once: draw students' attention to the problem, identify the problem and identify ways to solve it. After listening to this audio text, students are asked to determine the difference between the information in the text and in the trailer using the "Venn Diagram" technique (picture 12).

picture 12

In order to develop intellectual activity at the stage of comprehension, it is possible to use various problem situations that contribute to the development of critical thinking skills. After reading the text, students will be able to discuss the problem (the main idea), express their opinion, listen to the opinion of classmates. Further at this stage, you can complete the following task: "Topic Sentences"

Example of the task: "Each paragraph stands for one main idea. In the groups find the topic sentence and explain how it describes the whole reading passage and the given paragraph"

At the stage of reflection (in addition to the traditional essay or oral monologue of the student), it is interesting to use "Syncwain" to synthesize the studied material. Cinquain is an individual or pair task, expressed in five lines:

1 line - subject e. g. "Freedom" (1 word);

2 line - description of the topic in 2 words e. g. free and constrained (2 words, adjectives);

3 line - description of the action within the topic e. g. spent, grow up, shift (3 words, verbs);

4 Line - phrase e. g. we were born to be free (4-6 words);

5 line - a synonym for the word in line 1, or similar in meaning to e. g. liberty (1 word).

In conclusion, the use of technology for the development of critical thinking in the process of studying foreign students allows you to change the professional position of a university teacher from the traditional one (in the form of information transfer, where knowledge is the end result) to the

position of cooperation, where the student acts as a full partner, allowing him to develop as an independent person and a professional, rely on recommendations, personal and professional experience, critically evaluate information, use a systematic approach to studying information in a foreign language. The formed critical thinking skills will contribute to a higher level of foreign language proficiency among students of technical specialties.

References

1. Pushkarsky A.G. Critical thinking, logic, argumentation // Bulletin of the Baltic Federal University. I. Kant. Series: Humanitarian and social sciences, 2005. No. 3.
2. Dewey J. Psychology and pedagogy of thinking. (How we think). M: Labyrinth, 1999. 192 p.
3. Berkenova G.S. Technology for the development of critical thinking as a condition for achieving a new educational result. [Electronic resource]. Access mode: http://ksu.edu.kz/files/innova_2015/berkenova_g_s_tehnologiya_razvitiya_kriticheskogo_myshleniya_kak_uslovie_dostizheniya_novogo_obrazovatel_nogo_rezul_tata.pdf
4. Leontiev A.A. Language, speech, speech activity. - M.: Enlightenment, 1969.
5. [Electronic resource]. Access mode: [Текст на английском № 5.2 для чтения и перевода \(enrutex.com\)](#)
6. Zhizhina M.V. Media literacy as a strategic goal of media education: on the criteria for evaluating media competence // Media education. 2016. No. 4. S. 38-42
7. [Electronic resource]. Access mode: [Аутентичный текст | это... Что такое Аутентичный текст? \(academic.ru\)](#)
8. Bredikhina I.A. Methods of teaching foreign languages: Teaching the main types of speech activity. Yekaterinburg: Publishing House Ural. un-ta, 2018. 104 p.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Пушкарский А.Г. Критическое мышление, логика, аргументация // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки, 2005. № 3.
- 2.Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. (Как мы мыслим). М: Лабиринт, 1999. 192 с.

3. Беркенова Г.С. Технология развития критического мышления как условие достижения нового образовательного результата. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ksu.edu.kz/files/innova_2015/berkenova_g_s_tehnologiya_razvitiya_kriticheskogo_myshleniya_kak_uslovie_dostizheniya_novogo_obrazovatel_nogo_rezul_tata.pdf
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. - М.: Просвещение, 1969.
5. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [Текст на английском № 5.2 для чтения и перевода \(enrutext.com\)](#)
6. Жижина М.В. Медиаграмотность как стратегическая цель медиаобразования: о критериях оценки медиакомпетентности // Медиаобразование. 2016. № 4. С. 38-42
7. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [Аутентичный текст | это... Что такое Аутентичный текст? \(academic.ru\)](#)
8. Бредихина И.А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. 104 с

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АУТЕНТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМУ

Г.К. КАКИМОВА ^[0000-0002-9019-5037], А.М. ЕСЕНГАЛИЕВА ^[0000-0002-0134-5460]

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

e-mail: kakimova.gk@mail.ru, yessengaliyeva@inbox.ru

Аңдатпа: Сыни тұрғыдан ойлау бұл қоршаған дүниені түсінуге және күтілетін нәтижелерді бағалауға бағытталған психикалық әрекеттің ерекше түрлерінің бірі. Сын тұрғысынан ойлау қазіргі кезде педагогикадағы ең перспективалы бағыт болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту қажеттілігі туралы үнемі айтылады: мектептерде және университеттерде. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі шынайы материалдарды пайдалана отырып, шет тілін оқытуда тілдік емес мамандықтар студенттерінің сыни ойлауын қалыптастыру және дамыту үдерісі, студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту жолдары, оқуға, сонымен қатар оқуға үйрету процесінің ерекшеліктері қарастырылады. Шет тілін оқыту процесі ретінде оқуды ұйымдастыру кезеңдерін көрсетеді. Мақаланың өзектілігі сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы заманауи және инновациялық педагогикалық технологиялардың бірі, ал шет тілін оқытуда түпнұсқа мәтіндерді пайдалану когнитивтік функцияларды іске асырудың перспективалы әдістерінің бірі болып табылатындығына байланысты жұмыста, сонымен қатар оқушылардың ой-өрісін кеңейту. Мақалада сыни тұрғыдан ойлауды дамыту қажеттілігін көрсету мақсатында шет тілі (ағылшын тілі) мұғалімдеріне сауалнама да берілген. Бұл зерттеудің мақсаты – тілдік емес студенттердің түпнұсқа мәтіндерді пайдаланып және оларды тәжірибеде қолдану арқылы сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытудың тиімді әдістері мен жолдарын табу.

Түйін сөздер: шет тілі, ағылшын тілі, сыни тұрғыдан ойлау, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиялары, шынайы мәтін, оқу.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Г.К. КАКИМОВА [0000-0002-9019-5037], **А.М. ЕСЕНГАЛИЕВА** [0000-0002-0134-5460]

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

e-mail: kakimova.gk@mail.ru, yessengaliyeva@inbox.ru

Аннотация: Критическое мышление является одним из особых видов мыслительной деятельности, которая направлена на интерпретацию окружающего мира и оценивание ожидаемых результатов. В данной статье рассмотрен процесс формирования и развития критического мышления у студентов неязыковых специальностей во время обучения иностранному языку с использованием аутентичных материалов на английском языке, способы развития критического мышления студентов, особенности процесса обучения чтению и также чтение как процесс в изучении иностранного языка, показаны этапы организации чтения. Актуальность статьи обусловлена тем фактом, что технология развития критического мышления является одной из современных и инновационных педагогических технологий, а использование аутентичных текстов во время обучения иностранному языку является одним из перспективных способов включения в работу когнитивных функций, а также расширения кругозора студентов. Также в статье показан опрос преподавателей иностранного языка (английского) с целью показать необходимость развития критического мышления. Целью данного исследования является поиск эффективных методов и способов развития навыков критического мышления у студентов неязыковых направлений при использовании аутентичных текстов и применения их на практике.

Ключевые слова: иностранный язык, английский язык, критическое мышление, технологии развития критического мышления, аутентичный текст, чтение.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

МРНТИ 03.41.01.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ УЛУСА ДЖУЧИ НА ТЕРРИТОРИИ
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2022 Г. ¹**

А.А. БИСЕМБАЕВ¹ [0000-0003-4022-9910]*, **Р.Ж. ЖАНУЗАК**² [0000-0003-2921-7396],

Г.А. АХАТОВ³ [0000-0003-1214-9315], **Д.К. МАЙТЕКОВ**⁴, **А.Б. УРАЗОВА**⁵

^{1,2,3}Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

⁴Школа Педди (Хайтстаун, штат Нью-Джерси, США)

⁵Актюбинский областной историко-краеведческий музей, Ақтөбе, Казахстан.

*e-mail: abissembaev@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена последним исследованиям памятников эпохи Улуса Джучи на территории Актюбинской области. Исследование памятников развитого и позднего средневековья проводилось по трем основным направлениям – обработка и анализ имеющихся материалов, полученных в результате исследований по территории области со второй половины XIX века по нынешнее время, проведение разведочных мероприятий, по выявлению наиболее перспективных районов расположения золотоордынских памятников и рекогносцировочные раскопки. Обследование по Уило-Кобдинскому локальному микрорайону было связано с исследованием крупного некрополя и поселения Коптам, окрестностей культового мавзолея Абат Байтак. Расположенный на берегу Каргалинского водохранилища мавзолей Кызылтам так же в позднем средневековье был маркером центра крупной кочевой группы. На памятниках Улуса Джучи отчетливо прослеживаются этапы постепенной исламизации населения, когда погребальный обряд проходит «стандартизацию», а в комплексах инвентаря наблюдается распространение общей моды, так называемого «имперского» стиля. По погребальным памятникам прослеживается принудительная переселенческая политика монгольских ханов, присутствуют объекты, связанные с южносибирским населением.

Ключевые слова: Улус Джучи, погребальный обряд, Золотая Орда, кочевые группы, монголы, кыпчаки, исламизация.

¹ Работа выполнена при поддержке темы ПЦФ BR11765630 «Культурогенез в казахских степях: новые парадигмы проблем изучения преемственности материального и духовного наследия по данным археологических источников»

Введение.

Значительный период времени археологических исследований на этапе суверенитета требует подведения определенных итогов не только по различным хронологическим этапам в развитии археологии нашей страны, но и по определенным регионам, где эти исследования носили, практически, непрерывный характер, несмотря на разную экономическую ситуацию, за прошедший период.

К числу таких регионов, со своеобразными памятниками эпохи средневековья относится Актюбинская область, представляющая значительную часть более крупного региона - Западного Казахстана. Широтная протяженность области составляет порядка 800 км и представлена несколькими природно-географическими зонами – лесостепью, степью, пустыней и полупустыней. Наличие этих зон, состояние гидросети, температурного режима, богатство флоры и фауны, все в комплексе определяет комфортность экологической ниши для человеческих коллективов, и в конечном итоге оказывает влияние на количество, характер и размещение памятников археологии различных эпох.

Актюбинская область, оконтуренная с севера крупной магистральной рекой – Уралом, и рассеченная с юга на север самым крупным левобережным притоком, Илеком, в период средневековья, представляла собой хорошо освоенный район. Обширная территория между Прикаспийской низменностью на западе, Туранской на юго-востоке, Устюртом на юге и долиной р.Урал с севера на юг имеет весь набор географических зон, указанных выше. Зона пустыни в виде песков Больших и Малых Барсуков, наблюдается в Северном Приаралье. Небольшая по площади, без четко выраженной южной границы, вдающаяся в степь отдельными островками, северную часть рассматриваемого региона занимает лесостепь. Реликтовое урочище, со сосредоточением лесных колков - Уркач (Оркаш), уходит глубоко в степь, в районе стыка Илека, Эмбы и Ори [1, с. 86-103].

К Актюбинской области в географическом аспекте применимо понятие «Приаральско-Мугалжарский регион», с разветвленной гидросетью, горной системой Мугалжар, реликтовыми песками Оркаш, Баркын, массивами Больших и Малых Барсуков, Нуринскими разливами. Богатство и вариативность географических ниш предполагает широкий диапазон памятников, что подтверждается как существующими, обнаруженными и исследованными, так и малоизученными, информация о которых поступает со случайными находками и сборами. Отчетливо прослеживается деление на четыре географических микрорайона с привязкой к гидросети – основному аспекту жизнеобеспечения во все периоды человеческой

истории. Речные направления так же являлись факторами разграничения кочевий, в какой-то мере оконтуривая границы этнических и политических объединений.

Магистральная река Северного Приаралья (Актюбинской области) - Илек со своими притоками проходит в северном направлении, постепенно смещаясь к западу, к месту впадения в Урал. Бассейн Илека с притоками является первым микрорайоном. Наиболее многочисленные памятники раннего железного века приурочены к Илекскому бассейну, что объяснимо с позиций природно-географического характера. Илек – магистральный, левобережный приток Урала, несущий свои воды по меридиану, и таким образом, максимально комфортен для кочевания с севера на юг вдоль его берегов. Он полноводен и сам имеет богатые притоки, способные обеспечить жизнедеятельность больших скотоводческих коллективов.

Второй микрорайон - Уило-Кобдинский, западный, охватывающий два административных района Актюбинской области, Кобдинский и Уилский и северную часть Байганинского района. Река Большая Кобда течет в меридиональном направлении, Уил по большей части в широтном, но в целом они представляют собой единый географический комплекс, что подтверждается данными этнографии.

Третий микрорайон, Темирско-Эмбенский, находится в центральной части Актюбинской области, в ее южной половине. Трудности создает присутствие контрактных территорий нефтедобывающих компаний. Территория богата памятниками различных эпох, охватывает площади Мугалжарского, Темирского и северную часть Шалкарского районов. Микрорайон пересекают горы Мугалжары, тянущиеся с севера на юг. Это продолжение Уральских гор в современной географической традиции обозначается как условная граница Европы и Азии. Хотя, сами по себе горы, не являются труднопреодолимым препятствием, как на памятниках, так и на природных аспектах прослеживаются определенные различия в восточной и западной частях микрорайона. Указанный момент может обусловить выделение в группе исследуемых памятников локальных вариантов

Четвертый микрорайон обозначен как Орь-Иргизский и охватывает юго-восточную часть Актюбинской области, проходя по территории современных Иргизского, Хромтауского и Айтекебийского районов. Микрорайон характеризуется, как и Уило-Кобдинский переходом от степи к полупустыне, но и представляет собой Восточные Мугалжары, с выходом на Нуринские разливы [2, с.503 -505].

Дополнительной иллюстрацией к происходившим событиям, являются природно-географические характеристики степной зоны, так как они оказывали значительное влияние

на размещение исторических фактов пребывания человека. Природно-географические данные представляют собой исторический фон, на котором протекали события прошлого. Изучение экологической ниши обитания человеческих сообществ, является важным условием при освещении проблем и построении исторических реконструкций. На развитие общества в целом, огромное влияние оказывали факторы экологического порядка, обуславливая как хозяйственно-культурные направления деятельности, так и темпы развития.

Материалы и методы. Исследование памятников развитого и позднего средневековья на территории Актюбинской области проводилось по трем основным направлениям – обработка и анализ имеющихся материалов, полученных в результате исследований по территории области со второй половины XIX века по настоящее время, проведение разведочных мероприятий, по выявлению наиболее перспективных районов расположения золотоордынских памятников и рекогносцировочные раскопки.

Археологические памятники периода Улуса Джучи или Золотой Орды – XIII-XIV веков, на территории Казахстана в количественном отношении превосходят памятники предыдущего периода, предмонгольского, кыпчакского, охватывающего середину XI – начало XIII вв. Если, с еще более ранним периодом на территории степи, огузо-печенежским, датирующимся VIII – началом XI веков, ситуация понятна, так как связана с противоборством печенегов и огузов, участием в данных событиях крупных древневенгерских группировок, а также Хазарского каганата, Волжской Булгарии и Киевской Руси, что хорошо изучено исследователями [3, с. 352-419; 4]. Археологические памятники кыпчакского, предмонгольского периода – середины XI – начала XIII вв., хорошо отраженные в литературе в основной своей массе присутствуют на территории Северного Причерноморья. Их происхождение связано с западной группировкой кыпчаков, известной в русских летописях как половцы. На территории Казахстана памятники данного времени весьма малочисленны, их обнаружение носит случайный характер, так как погребения в подавляющем большинстве помещены в крупные курганы периодов бронзы или раннего железного века [5, с.409-413]. Малочисленность памятников, зачастую не имеющих собственной курганной насыпи, а «впущенных» в насыпи курганов более ранних эпох, вероятно, связана с определенным «обезлюживанием» степи в первые века II тысячелетия и общей нестабильной ситуацией, вынуждающей население «прятать» погребения. Данный аспект, скорее всего, был связан с комплексом причин, из которых главными являются экологические и политические, взаимосвязанные между собой. Периодически сменяющиеся фазы аридности (усушения) и гумидности (увлажнения) степи оказывали значительное влияние на такой тонко настроенный

экономический механизм, как кочевое скотоводство. Обширный пояс степей от Дуная до Ордоса, тянувшийся более чем на десять тысяч километров, имеет различные условия по всей своей протяженности. В западной части он охватывает богатые в природном отношении степи юга Украины, территорию степной части Крыма, Северное Предкавказье. В центральной части это Южное Приуралье и Западный Казахстан, в восточном направлении уходя от Сары-Арки до пределов Южной Сибири и Забайкалья и Западной Монголии. В этом своеобразном природно-климатическом районе сложилось культурно-историческое единство, населения кочевого мира, повторявшееся с раннего железного века, далее в гуннскую и тюркскую эпохи. Освоение степей, начавшееся в хозяйственном отношении еще в эпоху бронзы, было активно продолжено кочевым населением в средневековье.

К концу X - началу XI вв. в Центральном Казахстане начинает накапливать силы и формироваться новое объединение кочевников, выделившихся из кимакской конфедерации племен, традиционно локализуемых исследователями в Прииртышье [6, с.43-47]. В результате крупной миграции племен в 30-х годах XI в. произошли коренные изменения на карте степной полосы Евразии. Начавшаяся волна перемещений кочевых объединений и группировок докатилась до Восточной Европы и границ Византийской империи. Эти перемещения привели к тому, что перестала существовать держава Сырдарьинских ябгу, началось Сельджукидское движение в Малую Азию, а степи Казахстана получили новое наименование – «Дешт-и Кыпчак» [7, с.46-53]. Именно исследования С.М. Ахинжанова дают ответ на вопрос о некотором «запустении» степной зоны в предмонгольский период. Скорее всего самые многочисленные объединения кыпчаков, под именем половцы, вплотную придвинулись к границам Киевской Руси, оставив о себе многочисленные сообщения в русских летописях [8]. А их восточная группа, во внешней политике стала ориентироваться на государство Хорезмшахов, обосновавшись вдоль его границ, и поставляя воинский контингент. И здесь кыпчаки попадают в поле зрения восточных авторов [9, с. 60-62; 10]. Массовое переселение племен в 30-х гг. XI в. положило начало новому периоду в истории средневековых кочевников. На огромных просторах степной полосы Евразии от Днепра до Алтая, доминирующее положение занимает союз кыпчакских племен. Выход на широкую политическую арену и в зону активных контактов с оседло-земледельческими центрами привел к тому, что в нарративных источниках того периода, в европейских хрониках, сочинениях арабских, персидских авторов, китайских хронистов все чаще начинают появляться сообщения о кочевых народах, населяющих Великий пояс степей.

Археологические памятники Золотоордынского времени в степной зоне представлены двумя основными направлениями – памятники погребальные и памятники поселенческие. Этот факт был отмечен выдающимся исследователем кочевнических древностей Г.А. Федоровым-Давыдовым, подчеркивающим, что это было искусственное сосуществование кочевой степи и города, державшееся на объединяющей силе деспотии ханской власти [11, с.114].

Говоря о систематизации погребальных памятников XIII-XIV вв., то наиболее основательно она проводилась по территории Западного Казахстана, где в последние тридцать лет ведутся планомерные исследования и подведены итоги работам прежних лет [12, с. 121-180; 13, с. 243-248].

В целом, на территории пояса степей Евразии от Горного Алтая до нижнего течения Дуная можно говорить о 3000 погребений эпохи Золотой Орды, из которых больше половины являются золотоордынскими мусульманскими [14, с. 17]. Максимальное их количество приходится на административный центр Золотой Орды – Среднее и Нижнее Поволжье. Далее идут соседствующие регионы Южного Приуралья и Южного Зауралья.

Памятники второй половины XI по XIV вв. наиболее исследованы в археологической литературе. Данное явление объясняется массовостью материала этого периода, наличием значительного количества ярких памятников с широким кругом аналогий, появлением больших серий однотипных памятников в крупных могильниках. Гораздо меньше ограбленных погребений. Все это говорит о значительной стабилизации обстановки в степи в рассматриваемый период. В ряде могильников, эксплуатировавшихся длительное время, вырабатываются общие, характерные черты, свидетельствующие о погребении на данном объекте близких к родственном отношении людей. Наличие могильников, содержащих несколько однотипных памятников, позволяет сравнивать такие курганные группы между собой по ряду признаков, выявляя определенные различия.

Сторона света, на которую ориентировано погребение, является важной частью погребального ритуала. Она несет в себе не только аспекты канонического характера – для мусульманских захоронений обязательной является юго-западная ориентировка погребенных. Для языческого периода ориентировка содержит в себе информацию этнокультурного характера. Так, в частности, западная ориентировка присуща домонгольским кыпчакским группировкам. Появление ориентированных на север погребений является маркером монгольских групп. Подобная ситуация четко прослеживается в первые века нашей эры, обозначая проникновение гуннских групп в аланскую среду. В целом, ориентировка скелетов

различная - западная, южная с отклонениями к востоку или западу, северо-восточная, в небольшом количестве представлены северо-западная, восточная. Северная ориентировка погребенных представленная в десятой части от общего числа, что в принципе не противоречит общей картине. Тем более, что последние исследования в Улытау, сакральном центре средневековья, показали разницу в расположении погребений с северной ориентировкой, которые расположены в совершенно иных топографических нишах, чем памятники предыдущего периода казахстанских степей [15, с. 184-217].

Результаты. Говоря о перспективных районах дальнейших исследований, следует отметить присутствие на территории Актюбинской области крупных мавзолеев золотоордынского времени – Абат Байтак, Кызылтам, Болгасын, которые в конце XIV века являлись маркерами размещения крупных кочевых групп. Возведение подобных грандиозных памятников не возможно без значительной концентрации людских ресурсов, наличия оседло-земледельческих групп, осведомленных в архитектурных приемах и методах, способных изготовить большое количество обожженного кирпича и так далее.

Целенаправленные разведочные мероприятия по притокам Уила и Кобды привели к обнаружению крупного некрополя Коптам, расположенного на прежнем поселении эпохи Улуса Джучи. Некрополь и поселение Коптам расположены в 12,5 километрах к юго-западу от пос. Таскопа Темирского района Актюбинской области, на обоих берегах крупного притока Ащииула. На основной группе мавзолеев была выполнена топографическая съемка и составлен подробный план расположения объектов и ирригационных сооружений (Рис. 1)

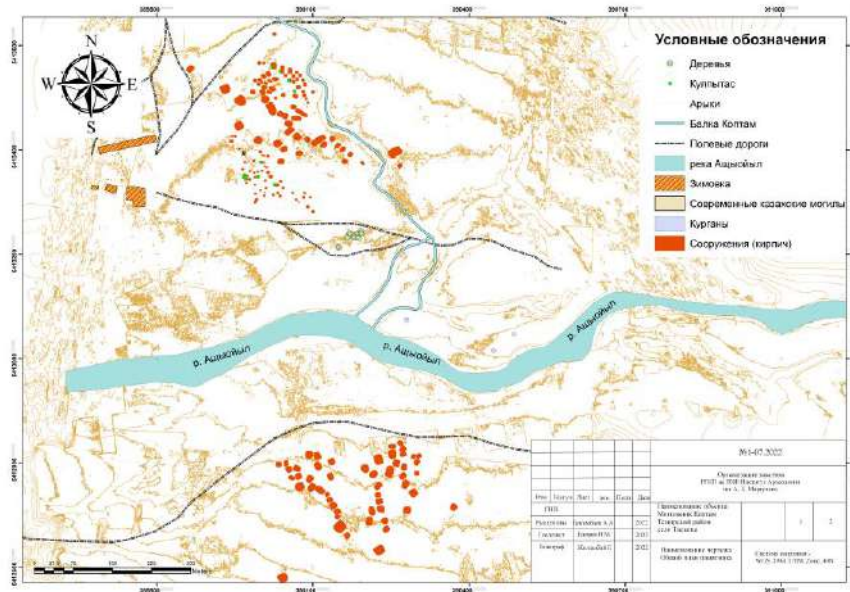

Рис.1. Топографический план некрополя и поселения Коптам Темирского района

Плотное расположение мавзолеев, сооруженных как из сырцового, так и обожженного кирпича золотоордынского формата 25x25x5 см, позволяет предположить обнаружение в будущем кирпичеобжигательного комплекса. Кирпич использовался на мавзолеях вторично. Он зачастую имеет тамговые знаки в виде различных линий, спиралевидных рисунков, выполненных по сырому кирпичу пальцами (Рис. 2). Рекогносцировочные раскопки показали оригинальные архитектурные приемы, при возведении данных сооружений (Рис.3). Некрополь, перекрывающий прежние жилые постройки, располагается по обоим берегам р. Ащиуил и его мелких притоков. Кроме того вся местность изрезана искусственными каналами, водосборами и водоотводами, плотной системой ирригационных сооружений, возведенных в период активного функционирования поселения. Первичные исследования показали перспективность исследования данного поселения и его округи.

Рис.2. Кирпичи с тамговыми знаками из мавзолеев некрополя Коптам.

Рис.3. Мавзолей некрополя Коптам после снятия насыпи. Вид с квадрокоптера.

Разведочные мероприятия по территории Темиро-Эмбенского локального микрорайона, в бассейне среднего течения р.Темир и рекогносцировочные раскопки позволили получить оригинальное захоронение золотоордынского воина в небольшом кургане могильника Таскудук I, который находится в 4,8 км к юго-западу от населенного пункта Темир Актобинской области. Могильник расположен на вершине платообразной, ориентированной по широте возвышенности, в междуречье р. Темир и его правого притока – Таскудук.

Небольшой курган №2 находится на мысообразном выступе в западной части плато., его диаметр составляет 7 м, высота – 0,45 м. Насыпь – светло-коричневая супесь с примесью

мелкого камня. Материк – светло-серая глина. Могильная яма выявлена в северной части кургана. Ориентирована по меридиану, с небольшим отклонением к востоку. Форма ямы подпрямоугольная, расширяющаяся к северу. Длина ямы 210 см, ширина в южной части 74 см, в северной – 86 см. На глубине -90 см от уровня материка выявлено деревянное перекрытие из обработанных досок с выдолбленными пазами по краям и филенками в средней части. По периметру ямы вырублена ступенька, образующая своеобразный грунтовый гроб. После снятия перекрытия выяснилось, что на ступеньку положены обработанные доски, являвшиеся частями двустворчатой двери юрты, с запекшимися петлями в выдолбленных пазах и т.п.

На дне ямы (-125 см от уровня материка) покоился пожилой мужчина вытянуто на спине головой на север с отклонением к востоку (Рис. 4). Левая рука слегка согнута в локте, кисть на тазовых костях. Голова лежит на деревянной конструкции типа столика (присутствуют остатки ножек). Слева от черепа лопатка и рубчатые кости мелкого рогатого скота. Ниже их, слева от скелета – берестяной колчан с запекшимися железными наконечниками стрел (Рис. 5). Под колчаном находился длинный т-образный предмет со шляпкой. Ниже ребер (район солнечного сплетения) – остатки железного ножа в деревянном футляре. В районе затылочной части черепа – бронзовые конусообразные подвески (украшения шапки).

Рис.4. Могильник Таскудук I. Могильная яма. Общий вид.

**Рис.5. Могильник Таскудук I. Могильная яма.
Деталь погребения, берестяной колчан.**

Расположение в бассейне Улы Кобды знакового, сакрального мавзолея Абат Байтак, напрямую связано с обитанием крупной кочевой группировки имевшей вес в системе Улуса Джучи. В данном случае имеет место перенос гидронима – в Западной Монголии течет р. Кобда. По руслу р. Улы Кобда обнаруживаются следы поселений позднего средневековья. Обнаружено большое количество обломков чигирных (водоподъемных) сосудов. Сама площадь вокруг мавзолея Абат Байтак заполнена мелкими погребальными конструкциями периода Золотой Орды (Рис. 6). Обследование территории прилегающей к мавзолею затруднено тем, что идет интенсивное разрастание современного кладбища, перекрывающего своими сооружения древние захоронения.

**Рис. 6. Некрополь Абат Байтак, Кобдинский район. Работы по выявлению
сопутствующих захоронений.**

В этом отношении, отсутствие крупного населенного пункта (как возле Абат Байтак пос. Талдысай) недалеко от сильно разрушенного мавзолея Кызылтам в Каргалинском районе Актюбинской области, позволило сохранить прилегающее к мавзолею пространство в том виде, в каком оно сформировалось на момент возведения мавзолея. К сожалению, мавзолей, расположенный на северо-западном берегу крупного Каргалинского водохранилища, в 14 км к юго-западу от с. Кос-Естек, на сегодняшний день сильно разрушен. Его первоначальное состояние можно только предполагать (Рис. 7). Прилегающая территория, также, как и у Абат Байтака заполнена мелкими погребальными сооружениями средневекового периода. Здесь играет свою роль природно-географический фактор – Кызылтам расположен на задернованном скальном возвышении, вся почва заполнена мелким щебнем, что затрудняет сооружение погребальных конструкций и рытье могильных ям, в отличии от места расположения Абат Байтака, на рыхлых песчаных почвах левого берега Улы Кобды.

Рис.7. Некрополь Кызылтам, Каргалинский район. Обследование мавзолея и прилегающей территории.

Собственно, по территории Западного Казахстана на данный момент можно оперировать данными почти двух сотен погребальных комплексов, относящихся к периоду развитого и позднего средневековья, которые объединяются в схематичное и во многом условное деление на три группы: 1) погребения в простых ямах, без костей лошади; 2) погребения в ямах усложненного типа (с уступами, подбоями) с костями коня или без них и 3) погребения с чертами новой идеологии – сырцовыми оградами на погребенной почве и выкладками из кирпича в засыпях могильных ям, а также совершенные в мавзолеях из обожженного кирпича.

Археологические исследования памятников кочевого населения развитого и позднего средневековья территории Казахстана ведутся порядка полутора лет, начиная с середины XIX века. До сегодняшнего дня работы в этом направлении имели неясно выраженный характер. После 1991 года наступает современный (третий, после дореволюционного и советского) этап в истории изучения археологических памятников средневековых кочевников, совпавший с выделением Института археологии им. А.Х. Маргулана в самостоятельную научную структуру. Но, даже при этом объем целенаправленных исследований памятников эпохи Улуса Джучи не увеличился значительно. Исследования, к сожалению, по-прежнему носят эпизодический, отрывочный характер. Хотя в последние годы именно знаковым памятникам этого времени – мавзолею Джучи, Калбасунской башне, Болган ана посвящены специализированные исследования [16, с. 74-80].

Хронологическая группа памятников развитого и позднего средневековья весьма репрезентативна. Общего объема материалов вполне достаточно для картографического и другого анализа. Ряд могильников, расположенных очень близко и имеющих одно общее название, но с различными числительными определениями – I, II, III, IV и т.д. на карте имеют одно обозначение, так как в большинстве случаев представляют один комплекс, разделенный на части авторами исследований. Общее размещение могильников по карте показывает их равномерное распределение по площади исследуемого региона. Некоторое скопление наблюдается в западной части за рекой Урал, в бассейнах Большого и Малого Узеней. Восточная зона немного уступает по количеству памятников. Полностью отсутствуют эти памятники в южной части в зоне пустыни. Однако это не говорит об абсолютном их отсутствии. Данный момент объясняется слабой изученностью южной части Западного Казахстана. Картографирование памятников, домонгольского и золотоордынского времени, объединенных в хронологическую группу XI-XIV вв. показывает, что существующее в литературе распределение курганов с различными обрядовыми чертами на две локальные группы - курганы с земляными насыпями западной группы и курганы с каменными насыпями восточной группы, с границей между группами по меридиональной линии у г. Актобе, не подтвердилось [17, с. 43; 18, с. 154-160]. Кроме того, значительно сокращается число впускных захоронений.

Важнейшим элементом, характеризующим культуру средневекового населения, является комплекс инвентаря, присущий периоду XIII-XIV вв. Ряд предметов имеет узкие хронологические рамки бытования, что сказывается на точности определения даты памятника. Некоторые категории имеют весьма широкие границы существования, в качестве

хронологического репера могут привлекаться вспомогательно. Все предметы носят ярко выраженный кочевой характер, их количество и состав в захоронениях отражают половую принадлежность покойников, в какой-то мере показывают моменты социальной дифференциации в обществе.

Анализ и обсуждение материала.

Происходившие в XI - XIV вв. бурные политические события также получили свое отражение в археологическом материале, что позволило исследователям разделить памятники на три хронологические группы: I) домонгольскую (XI – начало XIII вв.); II) золотоордынскую, языческую (середина XIII – первая треть XIV вв.) III) золотоордынскую мусульманскую (середина XIV – начало XV вв.). В основе данного хронологического разделения лежит разработанная Г.А. Федоровым-Давыдовым система датировки. Дополняют надежность датировки погребения с монетами. В литературе существует разработанная номенклатура, с традиционной схемой деления на типы по имеющимся классификационным схемам, оправдавшая себя многолетней проверкой. Поэтому разработка новой классификации не имеет необходимости [19; 17].

Сходство в чертах погребального обряда дополняется тем обстоятельством, что состав инвентаря, укладываемого в могилу, и его отдельные категории, такие как стремена, удила, наконечники стрел, зеркала, ножницы, серьги проходят этап «стандартизации». Происходит некоторая унификация: в могилы со сходным обрядом укладывается определенный набор вещей, выполненных в типологическом сходстве. Опираясь на существующие в литературе хронологические разработки по вещевым комплексам с учетом географической локализации собственно западно-казахстанских памятников, представляется возможным их хронологическая интерпретация и, в какой-то мере, и этнокультурная.

Стремительное движение монголов, достигших пределов Западной Европы, в какой-то мере походило на гуннское полиэтническое нашествие IV-V вв., проходившее по тем же маршрутам. Сходство в данном случае выразилось еще и в том, что монголы при своем движении на запад вовлекали в орбиту нашествия племена кочевого круга, разбитые и покоренные. 1243 год, в котором Бату обосновался на Нижней Волге, стал начальной вехой в полуторастолетней истории государства под названием Золотая Орда. Этот же период – середина XIII в. был временем наибольшего территориального охвата земель, входивших в состав Золотой Орды, от Пруто-Днестровского междуречья включительно, до Иртыша и Балхаша. Естественной границей в этом случае служили переходные ландшафты. По сути дела, Золотая Орда вобрала в себя полностью территории, на которых до этого обосновались

половцы-кыпчаки [20, с.31-47]. Далее по времени географические тенденции шли в направлении сокращения территорий.

В литературе в ходу тезис из сообщения средневекового автора, приведенный В.Г. Тизенгаузеном о том, что Чингис-хан выделил старшему сыну Джучи население, способное выставить в случае военной необходимости 4 тыс. воинов [21, с.33]. Этот факт, пожалуй, может служить объяснением того, что в археологическом плане монголы не выделяются в какую-либо специфическую группу, т.е. нельзя с достаточной долей уверенности идентифицировать какой-либо памятник и связать его напрямую с монголами. Хотя изменения, связанные с монгольским нашествием в памятниках прослеживаются. Резко увеличивается число погребений с северным сектором ориентировки, что, вероятно, реминисцирует продвижение племен с востока. Смещение ориентировки несет отпечаток этнических и религиозных изменений, выраженных в том, что культовой стороной света у монголов был юг.

В составе инвентаря появляются берестяные трубочки и вырезанные из листа металла (серебра, бронзы, меди и др.) фигурки человечков – онгоны. Если фигурки человечков распространены незначительно и компактно, в основном в районе Поволжья, то «бокка» – предмет весьма и весьма характерный для женских погребений XIII-XIV вв. В некоторой степени эту распространенность можно с большой долей условности объяснить, как влияние «моды» в кочевом обществе, также, как и распространение в период XIII-XIV вв. орнаментированных костяных накладок на колчаны, не несущих существенных функций, кроме эстетических.

Еще одна черта в погребальном обряде выделена Г.А. Федоровым-Давыдовым, как принесенная с востока – сооружение подбоев. Им подытоживаются и выделяются черты значительно участившиеся и появившиеся в золотоордынский период, а именно – северная ориентировка погребенных, без костей коня, каменные выкладки над могилами и подбои [19, с.160].

Золотоордынский период отмечен миграциями, идущими не только в западном, но и в восточном направлении, вызванными, вероятнее всего, не причинами природно-географического порядка, а насильственным переселением племен, проводимым монголами. Этот момент подтверждается появлением вновь в Поволжье ранних типов погребений, характерных для огузо-печенежского времени. Зато одновременно сокращается число подобных памятников в районах Поросья, Нижнего Дона, Приазовья.

Т.е. фиксируется смешение различных типов погребений и категорий инвентаря, различной хронологической и географической принадлежности [22, с. 78-81].

Конец XIII и начало XIV вв. ознаменовались кратковременным хозяйственным подъемом на покоренной территории, что связано с деятельностью отдельной группы монгольских феодалов, понимавшей, что перманентное ограбление приводит к обнищанию населения и является источником обогащения «одного дня». Для постоянной экономической эксплуатации необходимо воссоздание существовавшей ранее экономической инфраструктуры. Поэтому в период с конца XIII по 60-е гг. XIV вв. происходит восстановление старых экономических связей и особенно выпукло восстановительный период отражается на градостроительстве по обширной территории Золотой Орды. Но построение городских центров в короткие сроки и с максимальным использованием согнанных людских ресурсов велось без учета историко-географических и экономических аспектов, что явилось основной причиной того, что после запустения не было попыток восстановления разрушенных золотоордынских городов и население не осваивало их снова. Города Золотой Орды в основной своей массе существовали непродолжительное время, по сравнению с городскими центрами Семиречья и Южного Казахстана. Именно на период XIII-XIV вв., т.е. на время существования Золотой Орды приходится наибольшее число погребений. По основным и наиболее явным признакам им можно разделить на две группы: 1) погребения, совершенные по языческому обряду и 2) погребения, несущие отпечаток ислама. Первая группа имеет широкий хронологический диапазон от начала XIII до начала XIV вв. и имеет значительный «разброс» в чертах погребального обряда.

Заключение и выводы.

Золотоордынский период отмечен изменениями в обряде, которые прослеживаются в смене восточной ориентировки на западную и северную. Курганные насыпи, как и в предшествующий период, сооружаются с применением камней, также как и раньше, прослеживаются следы тризны. Упрощается форма могильных ям. Исчезает обычай помещения в могилу лошади. Вместо этого наблюдается его «символизация», выраженная в сопровождении покойника предметами конской сбруи. Часть населения, огузо-печенежского происхождения, переселенная монголами из Восточной Европы продолжает погребальную традицию помещения в могилы костей коня, но этот ритуал переживает деградацию, выраженную в размещении только копыт лошади возле покойного или в ногах. Деградация и исчезновение обряда помещения лошади в могилу, возможно, является прямым следствием

монгольского нашествия, в значительной мере подорвавшего экономическую базу местного населения.

Кроме того, в золотоордынский период в различных регионах появляются погребения, эволюционно восходящие к датируемым несколько более ранним временем из Южной Сибири. Правда, известно их пока немного [23, с. 230-239]. Категории инвентаря, находимые в могилах этого хронологического периода, проходят этап унификации как в комплектации, так и в типологии. К числу особенностей следует отнести берестяную трубку, распространенную именно в это время в женских погребениях. Причем, «стандартизация» инвентаря прослеживается на значительной территории – от южнорусских степей до Восточного Казахстана.

Начиная с середины XIV в. в погребальной обрядности начинают отчетливо проступать результаты исламизации кочевого общества. Часть населения, особенно локализовавшаяся около городских центров, начинает хоронить своих покойников максимально соблюдая установленные каноны: сооружая кирпичные склепы, помещая тела в могилы, обернутыми в саван, лицом к Мекке, без сопровождающего инвентаря.

При этом, по погребениям прослеживается половозрастная дифференциация – женские и детские захоронения совершаются по упрощенному ритуалу. Другая часть населения, наиболее подверженная кочевым традициям, длительное время продолжает хоронить соплеменников, формально соблюдая ритуалы ислама, ориентируя по прежним направлениям и продолжая укладывать в могилы инвентарь.

Таким образом, следует подчеркнуть, что крупные события в политической жизни кочевников степной полосы Евразии, получившие отражение в перестановках доминирующих племенных групп, приводили также к изменениям в этнокультурных процессах, что в свою очередь отразилось на археологическом материале. При всех изменениях, общие тенденции погребальной обрядности поддаются реконструкции и позволяют прослеживать смену ритуальных моментов по хронологическим периодам. Территория Актюбинской области в период развитого и позднего средневековья представляла собой один из центров кочевых объединений. Свидетельством тому, являются крупные культовые архитектурные сооружения – мавзолеи Болгасын, Абат Байтак, Кызылтам, для возведения которых должны были существовать необходимые условия: наличие оседлого населения, знакомого с архитектурными приемами и способного изготовить значительную массу обожженного кирпича, высокая концентрация людских ресурсов, значительные финансово-экономические

возможности родовой группировки, возводившей подобные сооружения своему почитаемому сородичу и т.д.

Литература

1. Чибилев А.А. Река Урал. – Л., 1987. - 168 с.
2. Ахатов Г. А., Бисембаев А. А. Характеристика природно-географических условий Западного Казахстана как экониши кочевого населения раннего железного века и средневековья // Казахское ханство в потоке истории: Сборник научных статей, посвященных 550-летию образования Казахского ханства. – Алматы, 2015. С.503-513.
3. Артамонов М.И. История хазар. – Л., Госэрмитаж, 1962. – 523 с.
4. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА № 62. – М., Изд-во АН СССР, 1958. – 185 с.
5. Бисембаев А.А., Усманова Э.Р., Боталов С.Г. Памятники кыпчакско-половецкого этапа (XI – начало XIII века) // Археология Южного Урала. Степь. Челябинск, «Рифей», 2006. – С. 409-413.
6. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972.
7. Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племен Евразийских степей в первой половине XI века // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, Наука, 1980. – С. 46-53.
8. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. Т. I-II.
9. Ахинжанов С.М. Из истории взаимоотношений кыпчаков и Хорезма в XII - начале XIII вв. // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С.58-65.
10. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - Алматы, Ғылым, 1995. – 296 с.
11. Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. – М., Искусство, 1976. – 228с.
12. Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западного Казахстана. – Ақтөбе, 2010. -248 с. с илл. и цв. фото.
13. Марыксин Д.В. Об одном типе сырцовых оградок Западного Казахстана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т.14, №3, 2012, С.243-248.

14. Иванов В.А. Кочевники Золотой Орды. История, культура, религия. –Уфа, Изд-во БГПУ, 2015. – 208 с. с илл.
15. Усманова Э.Р., Дремов И.И., Панюшкина И.П. «Этнокультурный код воинских формирований Улуса Джучи (по археологическим свидетельствам могильника Карасуыр, Улытау, Центральный Казахстан)» // Джучи: личность, эпоха, память. Сборник научных статей / Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. – Алматы, 2020. – 328 с.
16. Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожа М.Б., Панюшкина И.П., Соловьева Л.Н., Ахатов Г.А. Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды, обряд // Археология Евразийских степей. №3, 2022. С.74-80.
17. Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.). – М., Наука, 1988. – 103 с.
18. Иванов В.А., Яминов А.Ф. Погребальный обряд золотоордынского времени в Южном Приуралье (сравнительно-типологическая характеристика) //Кочевники Урало-Казахстанских степей. – Екатеринбург, Наука, 1993. – С. 154-161.
19. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., МГУ, 1966. – 274 с.
20. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., Наука, 1985. – 245 с.
21. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. Т. I-II.
22. Шнайдштейн Е.В. Печенежские памятники Нижнего Поволжья // Историческая этнография. – Л., Изд-во ЛГУ. 1985. – С. 79-86.
23. Боталов С.Г. Аскизский курган монгольского времени Кула-Айгыр //РА, 1992. № 2. – С. 230/239.

References

1. Chibilev A.A. 1987. Reka Ural (Ural River.). Leningrad. 168. (In Russian).
2. Akhatov G. A., Bisembaev A. A. 2015. In: Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii: Sbornik nauchnykh statei, posviashchennykh 550-letiiu obrazovaniia Kazakhskogo khanstva (The Kazakh Khanate in the flow of history: A collection of scientific articles dedicated to the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate.). Almaty. 503-513. (In Russian).
3. Artamonov M.I. 1962. Istoriia khazar (History of the Khazars). Leningrad: “Gosermitez” Publ. (In Russian).

4. Pletneva S.A. 1958. In: *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR (Materials and research on the archaeology of the USSR)*. Moscow: AS USSR Publ., 185. (In Russian).
5. Bisembaev A.A., Usmanova E.R., Botalov S.G. 2006. In: *Arkheologiiia Iuzhnogo Urala. Step'*. (Archaeology of the Southern Urals. Plain.). Cheliabinsk: "Rifei" Publ., 409-413. (In Russian).
6. Kumekov B.E. 1972. *Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabским istochnikam (The state of the Kimaks of the IX-XI centuries according to Arabic sources)*. Alma-Ata. (In Russian).
7. Akhinzhanov S.M. 1980. In: *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego i srednevekovogo Kazakhstana (Archaeological research of ancient and medieval Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. 46-53. (In Russian).
8. *Polnoe sobranie russkikh letopisei (The Complete Collection of Russian Chronicles)*. 1962. Moscow. T. I-II. (In Russian).
9. Akhinzhanov S.M. 1973. In: *Arkheologicheskie issledovaniia v Kazakhstane (Archaeological research in Kazakhstan)*. Alma-Ata, 58-65. (In Russian).
10. Akhinzhanov S.M. 1995. *Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana (Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan)*. Almaty: "Gylym" Publ. (In Russian).
11. Fedorov-Davydov G.A. 1976. *Iskusstvo kochevnikov i Zolotoi Ordy. Ocherki kul'tury i iskusstva narodov Evraziiskikh stepei i zolotoordynskikh gorodov (The art of nomads and the Golden Horde. Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian Steppes and Golden Horde cities)*. Moscow: "Iskusstvo" Publ., 228. (In Russian).
12. Bisembaev A.A. 2010. *Kochevniki srednevekov'ia Zapadnogo Kazakhstana (Nomads of the Middle Ages of Western Kazakhstan)*. Aktobe. (In Russian).
13. Maryksin D.V. 2012. In: *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk (Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences)*. T.14, №3, 243-248. (In Russian).
14. Ivanov V.A. 2015. *Kochevniki Zolotoi Ordy. Istoriia, kul'tura, religiia (Nomads of the Golden Horde. History, culture, religion)*. Ufa: BGPU Publ., 208. (In Russian).
15. Usmanova E.R., Dremov I.I., Paniushkina I.P. 2020. In: *Kushkumbaev, A.K. (ed). Dzhuchi: lichnost', epokha, pamiat'. Sbornik nauchnykh statei (Jochi: personality, epoch, memory. Collection of scientific articles)*. Almaty, 328. (In Russian).
16. Usmanova E.R., Uskenbai K.Z., Kozha M.B., Paniushkina I.P., Solov'eva L.N., Akhatov G.A. 2022. In: *Arkheologiiia Evraziiskikh stepei (Archaeology of the Eurasian Steppes)*. №3, 74-80. (In Russian).

17. Ivanov V.A., Kriger V.A. 1988. Kurgany kypchakского времени na Iuzhnom Urale (XII-XIV vv.) (Burial mounds of the Kipchak period in the Southern Urals (XII-XIV centuries)). Moscow: "Nauka" Publ., 103. (In Russian).
18. Ivanov V.A., Iaminov A.F. 1993. Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh steppei (Nomads of the Ural-Kazakhstan steppes). Ekaterinburg: "Nauka" Publ., 154-161. (In Russian).
19. Fedorov-Davydov G.A. 1966. Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'iu zolotoordynskikh khanov (Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde Khans). Moscow: Moscow State University, 274. (In Russian).
20. Egorov V.L. 1985. Istoricheskaiia geografiia Zolotoi Ordy v XIII-XIV vv. (Historical geography of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries.). Moscow: "Nauka" Publ., 245. (In Russian).
21. Tizengauzen V.G. 1884. Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy (Collection of materials related to the history of the Golden Horde). Saint-Petersburg., T. I-II. (In Russian).
22. Shnidshtein E.V. 1985. In: Istoricheskaiia etnografiia (Historical ethnography). Lenibgrad: Leningrad State University Publ., 79-86. (In Russian).
23. Botalov S.G. 1992. In: Rossiiskaia arkheologiia (Russian Archaeology). № 2. 230/239. (In Russian).

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ АУМАҒЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.

А.А. БИСЕМБАЕВ^{1,*}, Р.Ж. ЖАНҰЗАК²,

Г.А. АХАТОВ³, Д.К. МАЙТЕКОВ⁴, А.Б. УРАЗОВА⁵

^{1,2,3}Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

⁴ Педди мектебі (Хайтстаун, Нью-Джерси штаты, АҚШ)

⁵Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе, Қазақстан.

*e-mail: abissembaev@mail.ru

Аңдатпа: Мақала соңғы жылдары Ақтөбе облысының аумағындағы Жошы Ұлысы дәуіріне жататын ескерткіштерде жүргізілген зерттеу жұмыстарына арналған. Дамыған және кейінгі ортағасырлар кезеңіне жататын ескерткіштерді зерттеу жұмыстары негізгі үш бағыт бойынша жүзеге асырылды. Біріншіден, ХІХ ғасырдан бастап қазіргі күнге дейін анықталған материалдар өңделіп, сараланды. Одан кейін Алтын Орда дәуіріне жататын ескерткіштерді анықтау мақсатында археологиялық барлау және қазба жұмыстары жүргізілді. Ойыл-Қобда локалды ауданында Көптам атты ірі қорым мен қоныс орны, Абат-Байтақ кесенесінің маңындағы

нысандар зерттелді. Қарғалы су тоғанының жағалауында орналасқан Қызылтам кесенесі де ортағасырлық кезеңде ірі көшпелі бірлестіктің маркері болған. Жошы Ұлысы уақытына жататын ескерткіштерден «исламдану» үдерісінің белгілері байқалады. Яғни бұл кезеңде жерлеу салты бірізділікке ұшырап, жалпы ортақ сипатқа ие бола бастайды. Жерлеу ескерткіштерінен моңғол хандарының мәжбүрлеп қоныстандыру саясаты жөнінде мәлімет алуға болады. Сонымен қатар, Оңтүстік Сібір тұрғындарымен байланысты нысандар да кездеседі.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, жерлеу салты, Алтын Орда, көшпенділер топтары, моңғолдар, қыпшақтар, исламдану.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ ҒК бағдарламалы нысаналы қаржыландыру жобасы аясында орындалды.
Жобаның ЖТН: BR11765630

THE STUDY OF MONUMENTS OF THE ULUS JOCHI ERA ON THE TERRITORY OF AKTOBE REGION.

A. BISSEMBAEV^{1,*}, R. ZHANUZAK², G. AKHATOV³, D. MAITEKOV⁴,
A. URAZOVA⁵

^{1,2,3} Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

⁴ Peddie Hightstown NJ, USA.

⁵ Aktobe regional Museum of local history

*e-mail: abissembaev@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the latest studies of the monuments of the Ulus Jochi era in the Aktobe region. The study of the monuments throughout the Middle Ages were carried out in three main areas - processing and analyzing available materials obtained from the research on the territory from the second half of the 19th century to the present, conducting exploration measures to identify the most promising areas for the location Golden Horde monuments, and reconnaissance excavations. Examination on the Wilo-Kobdinsky local microdistrict was associated with the study of a large necropolis and settlement of Koptam, the vicinity of the cult mausoleum of Abat Baitak. Located on the banks of the Kargaly reservoir, the Kyzyltam mausoleum is also the center of a large nomadic group during the Middle Ages. Ulus Jochi clearly traced the stages of gradual Islamization of the population on the monuments, when the funeral rite undergoes "standardization", and in sets of inventory there is a spread of a general fashion, the so-called "imperial" style. On funerary monuments there are traces of resettlement policies of Mongol khans, including objects that are associated with the South Siberian population.

Key words: Ulus Jochi, funeral rite, Golden Horde, nomadic groups, Mongols, Kypchaks, Islamization.

Acknowledgements: The work was supported by the theme of the BR11765630 "Cultural genesis in the Kazakh steppes: new paradigms of the problems of studying the continuity of the material and spiritual heritage according to archaeological sources"

ФРАНКФУРТ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ СЫНИ МЕКТЕБІ: БҰҚАРАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ЭКОНОМИКАҒА ӘСЕРІ.

А.А. КУЛМАНОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: aigerimakt@yandex.com

Андатпа. Мақалада сыни көзқараста экономика ғылымы мен мәдениеттану ғылымы арасындағы айырмашылық бұқаралық мәдениет мысалдарында сипатталды. Экономика зерттеушілерінің мәдениеттанушыларға қарағанда бұқаралық мәдениетті зерттеуі кеңінен таралғандығы туралы мәселе қарастырылды. Сондықтан да, мақаланың басым бөлігін бұқаралық мәдениетті мәдени зерттеулер тұрғысында Франкфурт әлеуметтік-философиялық мектебінің позитивистік бағыттығы көзқарасымен анализдер жасалды. Бұқаралық мәдениеттің жаһандануы жалғыз мәдениетке ғана емес әлеуметтік топтарға, экономикалық қарым-қатынасқа, саяси қозғалыстарға, діни көзқарастарға әсері бар екендігі осы мақалада көре аламыз. Мақаланың негізгі бөлімінде поп мәдениеттің түрлері: фильм, телесериал, жарнама, спорт негізінде мысалдар келтірілген. Және де 1960-70 жылдары Франкфурт мектебінің өкілдері кеңінен зерттеген поп мәдениет түрлері Экономиканың негізгі құралына айналғандығы көзге түсіп отыр. Экономикалық қарым-қатынастың мәдениет пен бір ортада қайнасуы, мәдениеттану деп аталатын ғылымды мәдени зерттеу деп аталатын ғылыммен алмастыруға негіз бола алатындығын көре аламыз. Мақаланың негізгі мақсаты мәдениеттану және әлеуметтану мамандықтарында оқитын студенттерге позитивистік және неопозитивистік теорияларды кеңінен оқыту және зерттеу барысында күнделікті өмір салтына әсер ететін жаһандық мәдениетке анализ жасай отырып, салыстырмалы сүзгіден өткізе білуге көмекші ақпарат ретінде жазылды.

Түйін сөздер: Франкфурт мектебі, мәдениеттану, экономика, поп мәдениет, бұқаралық мәдениет.

1. Мәдениет және оның түрлері.

Мәдениеттің шығу тегін Батыс мемлекеттері “Культура” сөзімен байланыстырады. Әйгілі Цицеронның түсінігінше “культура” жерді өңдеу және тәрбиелеу сөзінен бастау алады [14]. Барлық әлеуметтік ғылымдар да мәдениетті - эволюциялық теорияларды қолдану арқылы динамикалық өзгеріске ұшыраған, яғни әлеуметтің дамуы арқылы өсіп, жетілетін ғылым саласын көрсетеді. Қазақтар қолданатын мәдениет сөзі де арабтың “қала, шаһар” деген мағынасын білдіреді [7]. Шаһардың өмір салты да қоғамның бір-бірімен ұштасып өмір сүруін, қоғамның прогрессін көрсетеді. Екі сөздің мағынасы екі түрлі болса да, екеуі де бұқараның мәдениетін, өмір сүру салты мен қоғамдағы жоғарғы сатыдағы орнын түсіндіреді.

1930 жылдары Лесли Уайттың мәдениеттануға байланысты дәрісінен кейін философиядан бөлініп шыққан мәдениеттану ғылым саласы 90 жылда түрлі өзгеріске енді [3].

Бірнеше түрлері, функциялары, атқаратын қызметтері мен әдістері туралы жаңа жаңалықтар ашылып пішінінің басқа формаларға да бейімдей алу қасиеті бар екендігін түрлі семантикалық, семиотикалық, лингвистикалық, когньютивтік, психологиялық, әлеуметтік секілді мәдени теориялардан көре аламыз.

Қазіргі күні мәдениетті рухани және материалдық деп бөлу аздық етеді. Мәдениет сонымен қатар діни, саяси, әлеуметтік, тарихи, экологиялық, фольклорлық, бұқаралық, субмәдениет, контрмәдениет, этникалық, жаһандық, элитарлық сияқты түрлі типтер мен түрлерге бөлінеді. Егер антропологтар адамның ең алғашқы ойлап тапқан құрал-жабдықтарын да мәдениетке жатқызған болса, қазіргі күні ол техника мен әлеуметтік желілер арқылы да көзге түседі. Мәдениетті түсіндірудің сан түрлі әдісі бар. Мысалға: Антикалық мәдениет - опера, комедия және трагедия арқылы қоғамның элитасын театрда, агорада, жинаса. XX ғасырдың соңынан бастап мәдениет тек қана элитадан емес бұқара халықтан да тұратындығын түрлі субмәдениет дәлелдеп шықты. Оның негізгі теориясын Шпенглердің 1918 жылы жарық көрген “Еуропаның Күйреуі” [11], 1996 жылы жарық көрген Хантингтонның “Өркениеттер қақтығы” еңбектерінде кездесетін Батыстың құлдырауы мәдениетке жаңа қайшылықтар әкелгендігін жершарындағы мемлекеттерді өркениеттерге бөлу арқылы мысалдар келтірген [9]. Алайда, XX ғасырларда элита классынадағылар сияқты жұмысшы таптың да өмір сүру салтында белгілі бір мәдениеттің бар екендігін, бірақ оның бұқаралық мәдениет ретінде қабылданатындығын тағы да Батыс мемлекеттері дәлелдеп шықты. Оған негіз болған Франкфурт мектебінің өкілдерін атауға болады.

2. Франкфурт мектебі

Франкфурт философиялық сыни мектебінің негізгі өкілдері Т. Адорно, У. Беньямин, М.Хоркхаймер, Г.Маркузе, Ю.Хабермас және Э.Фромм болып табылады. Бұл мектеп XX ғасырдың 30-жылдарында құрылса да 1960-70 жылдары танымал бола бастады[5, 13бет]. Франкфурт мектебінің басым бөлігі позитивистік және неопозитивистік әлеуметтанулық ілімдерге оппозиция ретінде көрінді. Мәдениетті практикамен байланыстырып, әлеуметтанулық анализдер жасады. Бұл мектептің басқа философиялық мектептен ерекшеліктері де авангардтық өнер мен сюрреализмді жақтады. Бұқаралық мәдениеттің жаһандық мәселе бола алатындығын теледидардың пайда бола бастағанынан, оның ішіндегі тасымалдаушы медиа мәдениетінің жарнама және музыка, кино және сериал, шоу программар

мен спорттық трансляцияның жаһандық бірігуге алып келетіндігі туралы бірнеше талдаулар жасады [18, 146бет].

Э.Фроммның “антропологиялық революция” деп аталатын тұжырымы жыныстық революцияға қолдау білдірсе[6, 184бет], Т.Адорно мен Г.Маркузенің “Жағымсыз диалектикасы” “Бір өлшемді адамды” қоғамды өзгерте алмайтындығын, бірақ сыртқы күштің бір адамды өзгерте алатын қасиетінің бар екендігін дәлелдеген [5, 216бет]. Франкфурт мектебі ыдырағаннан кейінгі Энтони Гидденстің дәстүрге айналатын мәдениеттің 1000 жылдық тарихқа қатысты болуы шарт емес екендігін түсіндіріп, оқу бітіргенде түлектердің мантияны кию сияқты дәстүрлердің жаһандық мәдениеттен сілтеме алатындығын дәлелдеген [4]. Пьер Бурдьё бойынша бұқаралық мәдениеттің алуан түрлерін атап кеткен. Әлеуметтік статусқа байланысты адамдардың таңдауыда өзгертіндігін көрсеткен [2]. Мысалға буфетке баратын студентпен гольф ойнайтын элитаның өз бұқаралық мәдениеті бар. Ю.Хабермастың “коммуникациялық іс-әрекет” тұжырымдамасы Адам өмірін екі негізгі салаға бөліп қарастырған. Біріншісі — еңбек болса; екіншісі — адамдармен қарым-қатынасы [10].

3. Поп Мәдениет және Жаһандық Экономиканың ара-қатынасы

Бұқараның жаппай қолданған мәдениетін - жаһандық мәдениет деп атайды. Ал, бұқаралық мәдениет деген заманауи мәдениетке тән, БАҚ арқылы қоғамның өмір сүру салтына тікелей әсер ететін мәдениеттің түрі.

XX ғасырдың соңынан бастап экономиканың өркендеуіне мәдениет те өз үлесін қоса бастады. Алайда, мәдениет экономиканың орнын баса алмайтыны сияқты, экономикада мәдениеттің орнын баса алмайды. Екеуі дербес ғылым болып қала береді. XX ғасырдың соңғы жылдарында бұл екі ғылымның бірігуін көптеген ғалымдарды аландатты. Соның бірі, 1998 жылы Нобель сыйлығын иемденген Үндістан ғалымы Амартия Кумар “Экономикалық теориялар экономика мен мәдениетті салыстырып-сипаттауға, анализ жасауға тиісті ме?” деген сұраққа үш үлкен себепті атап өтті. Біріншіден, мәдениет фаталдық тұрғыда белгілі бір мемлекеттің көрсеткішін, кіріс-шығысын анықтай алмайды. Екіншіден, мәдениет тұрақсыз, бір қалыпта дами алмайды. Аз уақыттың ішінде мәдениеттен бірнеше мәдениеттің түрі бөлініп шыға алады. Экономика заңдылығына да сәйкес келмесе де, экономика мен мәдениет бірігіп жұмыс жасай алады. Үшіншіден, экономикаға кері әсер ете алатын мәдениеттің түрлері гомогендік-құндылықтар тұрғысынан түсіндіріледі [15]. Бәсекелестікті қажет етпейтін мәдениет салалары экономикаға қарағанда заң мен құқыққа жақынырақ болып көрінетіндігін айтып өткен.

Неміс ғалымы Петер Козловскидің түсінігінше ХХІ ғасырда мәдениет - уақытша ғана экономикалық-әлеуметтік қызметті атқаратын өзгерістер. Экономикаға кіріс әкелетін базарлар мен сауда орталықтары, түрлі қызмет көрсету орталықтары, саудаласу мен жарнамалау сияқты қызметтер мәдениетпен қатар өркендеп келеді [1, 38бет].

Әлеуметтік-мәдени тәсілдерді экономиканың дамуына қолдану экономикалық амал-тәсілдердің қатарына жатқыза бастады. 1990 жылдарының басынан бастап қарапайым дүниеден шоу жасай білу әдісі келді. Шоу - қоғам үшін саясатқа қарағанда мәдениетке оң көзқараспен таныла бастады. Теледидардан көрсетілетін әрбір бағдарламаның әлемдік тілде түсіндіру оңай болмады. Мәдениеттің экономикадағы алғашқы тәсілі - әлемді бір тілде сөйлету еді. Оны поп мәдениет деп атайды. Поп - ағылшынның *Popular culture* сөзінен шыққан бұқаралық мәдениет деген мағынаны білдіреді [12]. Адым-адым бұл мәдениеттің дамуында түрлі көзқарастармен тұжырымдамалар орын алды соның бірі 1995 жылы жарық көрген Фрэнсис Фукуяманың “Сенім” атты кітабында “экономикадағы кереғарлықты тоқтату үшін алдымен басқа ұлт өкілдерінің мәдениеті жайында ақпарат қажет [8]. Әр ақпараттың бер жағында сенім қалыптастыратын, қарым-қатынас орната алатын мәдени-құндылықтарға толы экономикалық өзгерістер жатыр. Басқа ұлт өкілінің мәдениетін біле отырып, өз дүниенді тек өзіңе емес басқаға да сата аласың, бірлесе аласың, біріге аласың” депті [8, 146бет].

Поп мәдениет Батыста ертеден дамып келе жатқан авангардтық қозғалыс болса да, Қазақстанға поп мәдениет бертін келе келген дүние. Қазақ тілінде, бұқаралық мәдениет деп аталатын барлық халыққа тән дүниенің кеш келуінің себебі де БАҚ советтік партияға тиесілі, батыстан шыққан дүниенің пропоганда ретінде қабылдап, заманында кереғар түсінікпен байланыстырды.

Әйтседе, 1960-70 жылдардағы “The Beatles” тобының альбомдарын тыңдай бастаған жастар, жаһандану процесіне ене бастағанын түсінбеді. Жоғарыда көрсетілгендегідей жаһанданудың негізгі себебі де барлық әлемнің жаппай танымында жатыр. Америкалық та, Еуропалық та, Африкалық та, Орта Азиялықта “The Beatles”дің қандай топ екендігін білді және олар туралы ақпарат тез тарады.

Теледидардың ақпарат алмасу процесінде мәдени құндылықтарды алмасу процесі қатар жүрді. Бертін келе Майкл Джексон, Модонна сияқты әртістердің жеңіл өлеңдері адамдар арасында тез жатталды. Теледидарларда үзбей көрсетілді. Поп музыканың қоғамдағы орны айқындала бастады. Халық рухани мәдениетті сатып ала бастады. Әртістің шырқаған әр әуені бағалана білді. Әр киген киімдерімен, сән үлгілерін хит ретінде қабылданды. Хит деп сәтті түрде кеңінен таралған заманауи дүниені атайды.

Адамдарды таңқалдыру үшін поп әншілер жеке өмірлерін бұқара халыққа таныта бастады. Бұқара халықтың қызығушылығы одан әрі дами бастады. Майкл Джексонның пластикалық операция жасатқандығы мен Модоннаның жалған есіммен сахнаға шығатындығы бұқара халық үшін саясат пен экономикалық жаңалықтарға қарағанда маңыздырақ болды.

Поп мәдениеттің көптеген түрлері индустриалдық тұрғыда көрініс тапты. Поп мәдениетке қызмет ететін технология, қызмет көрсету орталықтары, белгілі бір жұмысшы өкілдері сахнаға шыға бастады (визажист, дизайнер, PR менеджер т.б). Поп мәдениеттің де өз тұтынушысы мен өндірушісі табылды. Кино, киім, ойыншық сияқты дүниелер көбірек сатылды. Осыған орай, Халықаралық саяси-экономикалық мектебінің түсінігінше (International Political Economy IPE) поп мәдениеттің экономикада жеңіл өндірістік индустрияға жататындығын атап өткен [16, 116бет].

Экспорт және Импорттық жүйеде АҚШ пен Қытай арасындағы сауда-саттықтың басым бөлігі де поп мәдениет тауарларын құраған. Поп мәдениеттің жаһандық экономикаға енуі Қытай экономикасының өркендеуімен бірге келе жатқан қос ұғым екендігін білеміз. АҚШ экономикасының зерттеушілері АҚШ пен Қытай арасындағы экономикалық байланысқа статистика жүргізгенде, Қытайдан келетін тауардың басым бөлігі поп мәдениетте орын алған кейіпкерлерден құралған ойыншық, киім сияқты дүниелер екендігін айтқан [17, 35бет].

Қытайдан импортталатын Поп мәдениет индустриясының тауарларын бес түрлі категорияға бөлуге болады: текстиль, ойыншықтар, спорт құралдары, пластикалық өнімдер және техника. Бұл тек АҚШ-қа импортталатын өнімдер. Қазақстанға импортталатын өнімдер қатарына жоғарыдағы бес категориядан бөлек медициналық өнімдер, химиялық жабдықтар, автокөлік жиһаздары мен бұйымдары, шәй өнімдері мен бижутерияларды да жатқызуға болады. Бұл тауарлардың Қытайдан импортталудың себебі де Қытайдың поп мәдениетті жарнамалай алуында. Атақты Louis Vuitton, Dolce Gabbana мен Armani сияқты сән үйлерінің киімдерін көшірмелерін тасымалдау да Қытай импортына тән қасиет болып отыр [13, 46бет].

Өзін жарнамалағысы келетін әрбір поп мәдениет өкілі текстиль, пластика жеңіл өнеркәсіп орындарымен келісім шарттарға отыра бастады. Сондай-ақ Hollywood, Bollywood және Nollywood секілді кино индустриялары The Disney Corporation мен келісім шартқа отыру арқылы Harry Potter мен Star Wars секілді көрсетіліп қойылған фильмдерге қайта жарнамалар жасады [13, 47бет].

4. Поп мәдениеттің жаһандануға әсері.

Кең балақты шалбарлар мен, шаш үлгісінің жылдар өткен сайын сәнінің өзгеруінде поп әншінің қаншалықты танымал бола алғандығын көре аламыз. Әншінің түскен фотоларынан бастап қолданылған дүниелері сатыла бастады. Адамдарға әншінің қалай ән айтқандығы қызықты болмады, әншінің жеке басына табынушылық одан әрі артты. Поп мәдениетпен қоса бір уақытта келген *фанатизм, кумир, идол* сөздері семиотикалық мәдениетте белгілі бір ақпаратты тасымалдады. Фанатизм - топтың психологиялық бірегейлік тұрғысы, белгілі бір идея үшін өз басын құрбан ете алатын адамдар тобы. Кумир - антика кезеңінде діни орындарға байланысты қолданылған бұл сөздің мағынасын, поп мәдениетте әр адамның ұқсағысы келетін мінсіз адамының сипатын көрсетеді. Мінсіз адамның сипатын жастар әншілер мен әртістерден, спортшылар мен журналистерден көре білгендігін айтамыз. Идол - бұл сөздің мағынасы да дінге қатысты. Яғни табыну. ХХІ ғасырда бұл сөздің мағынасы сүйікті әншіге табыну сөзімен қатар жүрді [12].

Фанатизм, кумир және Идол сөздерінің негізгі шығу тегі дінге табынушылықтан шықса, поп мәдениеттің келісімен адамдар үшін негізгі дін ол талантты адамдарды құрады. Әсіресе ол категорияға танымал адамдар жатты. Танымал адамдардың өмір сүру тәсілдері мен өмірге деген көзқарастары қарапайым халықты тәнті етті. Яғни поп мәдениет деген діни сипаттағы мағынаны тасыды.

Жоғарыда аталып өткен Фракнфурт мектебінің ағартушылары теледидар арқылы барлық дүние жүзін бір мемлекетке сыйдыра білуге болатындығын айтқан. Поп мәдениетті сипаттайтын сериалдар, фильмдер, клиптер, жарнамалар, музыка мен шоу-программалар мәдениеттер арасындағы тасымалдаушылық, жеткізушілік қызметті атқара бастады.

Телесериалдардың да атақты болуы кезең-кезеңімен жүзеге асты. Латын Америка сериалдарының, Ресей сериалдарынан артта қалып ортаға Түрік, Оңтүстік Корея сериалдарының келуі әлемге жаңа сөздердің келуімен қатар жүрді. Жақсы, жаман, жақсы көремін секілді сөздерді қол жесттерімен көрсетуге болатындығы да телесериалдар арқылы таралды. Телесериалдардағы қолданылған әрбір бұйым атақты бола бастады. Оларға *addidas, snickers, apple* маркалары демеушілік етті.

Фильмдер арқылы кинотеатр мәдениеті қалыптасты. Фильмдердегі поп мәдениеттің көрсеткішін *samsung 3D, 4D, 5D* көзілдіріктерімен қатар попкорн сөзі келді. *Pop corn* - қазақша “шыртылдаған жүгері” деп аударылатын тамақ түрі кинотеатрларда көбірек сатыла бастады.

Клиптердегі Шакираның би қозғалысы, Джениффер Лопестің киім үлгісі, Бретни Спирстің аяқкиімі танымал болса, Жарнамадағы *Laus* қытырлақ кортоптары Мэсси мен

Рональдо сияқты футболшыларды сипаттады. Бір музыканың хит болуыда бір сөздің қайталана беруіне байланысты болса, шоу-программалардағы келген қонақтың (атақты әнші-әртістің) көптен айтылмаған сырын бөліскен де ғана таң қаларлықтай жаңалық адамның поп мәдениет тауарларын жиі тұтынуына алып келді.

5. Қорытынды

Айналамызды қоршаған жаңа мәдениеттің әсері күннен күнге күшейуде. Мәдениеттер алмасу арқылы бір мәдениетті тудыруға талпынған ХХІ -ші ғасырда бұқаралық мәдениет, экономиканың, саясаттың, діннің және әлеуметтің бір бөлшегіне айналуға. Мемлекеттің экономикалық статистикасын, әлеуметтік орнын және саяси көзқарасына да бұқаралық мәдениет тікелей әсерін тигізуде.

Экспорт пен импортқа, тұтыну мен өндіруе, сату мен сатып алуға көмекші құрал ретінде көрінетін бұқаралық мәдениетті поп мәдениет деп те атаймыз. Сондықтанда, поп мәдениеттің авантюристтік қозғалысқа негізделіп дамитынын, бір поп мәдениеттің екіншісінен ерекшеленуін топтың психологиясын өзгерте алу қасиетін тудыратын алып құрал ретінде де қарай аламыз. Пропаганда сөзі де ескіде тек саясатқа қатысты айтылса, қазіргі күн поп мәдениетке қатысты қолдануға болады. Совет үкіметінің кезінде поп мәдениетінің асиында жасырын Батыс саясатының бар екендігі туралы көзқарастар да туындаған.

Қазіргі кезде поп мәдениет - экономикалық бәсекелестікке қабілеті бар тауарларға да өз үлесін қосуда. ХХІ ғасырда адамзатты жай қаламсаппен таңқалдыру қиын. Қаламсаптың маркасы, сыртындағы атақты, әйгілі әртістің суреті болуы шарт. Қаншалықты ол сапалы әрі танымал болса, соншалықты бәсекелестікке қабілеті бар екендігін көре аламыз.

Бұқаралық мәдениет пен экономиканың қатар жүрген дәуірінде Батыстың *culturology* (мәдениеттану) ғылымы емес *cultural studies* (мәдени зерттеулер) ғылымы зерттейді. Мәдениет деген түсінікті тек фольклор деп түсіну қате пікір. Мәдениет кең мағыналы, әлеуметтік-философиялық бағыт. Әсіресе, әлеуметтанушылардың қоғамды зерттеу барысында қолданатын Франкфурт мектебінің көзқарастары жаһандық өзгерістерді зерттейтін тұжырымдамалардың қатарына жатады. Ал, позитивистік ағым болса осы өзгерістерді танымдық мәселелерді талдап шешуге бағытталды.

Неопозитивистік әлеуметтік-философиялық мектептер Франкфурт мектебінен кейін бірнеше поп мәдениетке қатысты теорияларды практика жүзінде дәлелдеп отырды. Ондай тұжырымдамаларға: феминизм, гегемония, неофрейдизм, пост-структурализм, ориентализм, пост-модернизм, футуризм және т.б. жатады. Алайда, мақаланың басым бөлігі Франкфурт

мектебіне тән позитивистік тұжырымдамалардың мәдениет пен экономикаға қатысты ара-қатынасы айқындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Безуглова Н.П. Культура как Экономический феномен (зачем Экономике нужна культура?) – Москва: «Культура и Образование», 2015 –33-44 стр. 2 (17).
2. Бурдьё П. Экономическая антропология: курс лекций в Коллеж де Франс (1992—1993) – Москва: «Дело» - 2018. <https://yandex.kz/turbo/s/gorky.media/reviews/gabitus-dlya-nachinayushhih/>
3. Гаркавая Л. Лесли Уайт о становлении науки культурологии, 22 октября 2017, <https://yandex.kz/turbo/s/fb.ru/article/350821/lesli-uayt-o-stanovlenii-nauki-kulturologii>
4. Гидденс Э, Ускользящий мир как глобализация меняет нашу жизнь – Москва: «Весь Мир», 2004 – 120 стр.
5. Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы – Москва: «Наука», 1977 – 319 стр.,
6. Егорова И.В. Философская антропология Эриха Фромма тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 09.00.13, доктор философских наук – 2004 – 303 стр.
7. Оразақын А. «Қала» сөзі қайдан шықты? – «Түркістан» газеті: 24 наурыз 2011, <https://turkystan.kz/article/53938-ala-s-zi-ajdan-shy-ty>
8. Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и пути к процветанию — Москва: «АСТ», 2004 – 45 стр.,
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, Москва: «АСТ», 2016 – 640 стр.
10. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие – СПб: «Наука» - 2000.
11. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории – Москва: «Попурри», 2020 – Т.1 – 656 стр.
12. Collins online dictionary <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mass-media>
13. Federica C., Caitlin H., Popular Culture and World Politics: Theories, Methods, Pedagogies – Bristol, UK: «E-international relations», 2015 – 7th ed – 170 p. www.E-ir.info
14. National Geographic. Cicero Resource Library/Encyclopedic Entry. (Accessed: 12.08.2020). - Internet sources <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/cicero/>
15. Sen, Amartya K. How Does Culture Matter? – München: «Hampp», 2007 – 30 p.
16. Story J. Cultural theory and popular culture an introduction – New York: «Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group», 2015 – 277 p.

17. Ülger E.H. Bir Müzik Felsefesi Olanğı olarak Adorno'nun Estetik Kuramı – Ankara: «Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü», 2009 – phd thesis – 323 s.

18. Yiğit T. Adorno'da Yeni Müziğin Felsefesi – Malatya: «İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü», 2017 – Master thesis – 107 s.

References

1. Bezuglova N.P. Culture as an Economic phenomenon (why does the Economy need culture?) – Moscow: «Culture and Education», 2015 –33-44 p. 2 (17).
2. Bourdieu P. Economic anthropology: a course of lectures at the Collège de France (1992—1993) – Moscow: «Delo» - 2018. <https://yandex.kz/turbo/s/gorky.media/reviews/gabitus-dlya-nachinayushhih/>
3. Collins online dictionary <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mass-media>
4. Davydov Yu.N. Criticism of social and philosophical views of the Frankfurt school – Moscow: «Nauka», 1977 – 319 p.
5. Federica C., Caitlin H., Popular Culture and World Politics: Theories, Methods, Pedagogies – Bristol, UK: «E-international relations», 2015 – 7th ed – 170 p. www.E-ir.info
6. Fukuyama F. Trust: Social virtues and ways to prosperity — Moscow: «AST», 2004 – 45 p.
7. Garkavaya L. Leslie White on the formation of the science of cultural studies, 22 October 2017. <https://yandex.kz/turbo/s/fb.ru/article/350821/lesli-uayt-o-stanovlenii-nauki-kulturologii>
8. Giddens E. The whispered world how globalization is reshaping our lives – Moscow: «Worldwide», 2004 – 120 p.
9. Habermas J. Moral consciousness and communicative action – Saint-Petersburg: «Nauka» - 2000.
10. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order – Moscow: «ACT», 2016 – 640 p.
11. National Geographic. Cicero Resource Library/Encyclopedic Entry. (Accessed: 12.08.2020). - Internet sources <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/cicero/>
12. Orazakyn A. Where did the word "City" come from? – «Turkestan» newspaper: 24 March 2011, <https://turkystan.kz/article/53938-ala-s-zi-ajdan-shy-ty>

13. Spengler O. The Decline of the West – Moscow: «Popurri», 2020 – 1ed – 656 p.
14. Sen, Amartya K. How Does Culture Matter? – München: «Hampp», 2007 – 30 p.
15. Story J. Cultural theory and popular culture an introduction – New York: «Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group», 2015 – 277 p.
16. Ülger E.H. Bir Müzik Felsefesi Olanაğı olarak Adorno'nun Estetik Kuramı – Ankara: «Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü», 2009 – phd thesis – 323 s.
17. Yegorova I.V. Erich Fromm's philosophical anthropology – phd thesis – 2004 – 303 p.
18. Yiğit T. Adorno'da Yeni Müziğin Felsefesi – Malatya: «İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü», 2017 – Master thesis – 107 p.

КРИТИКА СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ФРАНКФУРТСКОЙ ШКОЛЫ: ВЛИЯНИЕ МАССОВОЙ КУЛЬТУРЫ К ЭКОНОМИКУ.

А.А. КУЛМАНОВА

Ақтөбінский Региональный Университет имени К. Жұбанова, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: aigerimakt@yandex.com

Аннотация: В статье с критической точки зрения рассматривается разница, между экономической наукой и культурологией, на примерах описания массовой культуры. Экономисты по сравнению с культурологами, более активны в исследовании массовой культуры. Таким образом, в контексте исследования массовой культуры, большая часть статьи анализируется с точки зрения позитивистской ориентации Франкфуртской школы социо-философии.

В данной статье мы видим, что глобализация массовой культуры затрагивает не только культуру, но и социальные группы, экономические отношения, политические движения, религиозные убеждения. В основной части статьи приведены примеры, основанные на таких типах поп-культуры как: кино, телесериалы, реклама и спорт. Также очевидно, что поп-культура, которая широко изучалась представителями Франкфуртской школы в 1960-1970-х годах, стала главным инструментом экономики. Мы видим, что слияние в одной среде экономических отношений и культуры, может стать основой для подмены науки, называемой культурологией на науку называемой культурологическим исследованием.

Основная цель статьи – в процессе обширного преподавания и исследования позитивистских и неопозитивистских теорий, предоставить студентам, учащимся по

специальностям культурологии и социологии, возможность анализа глобальных культур и его фильтрации, влияющих на их повседневную жизнь.

Ключевые слова: Франкфуртская школа, культурология, экономика, поп культура, массовая культура.

CRITICISM OF THE SOCIAL AND PHILOSOPHICAL FRANKFURT SCHOOL: THE INFLUENCE OF MASS CULTURE ON THE ECONOMY.

A.A. KULMANOVA

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: aigerimakt@yandex.com

Abstract: The article examines the difference between economic science and cultural studies from a critical point of view, using examples of describing mass culture. Economists are more active in the study of mass culture than cultural scientists. Thus, in the context of the study of mass culture, most of the article is analyzed from the point of view of the positivist orientation of the Frankfurt school of socio-philosophy.

In this article, we see that the globalization of mass culture affects not only culture, but also social groups, economic relations, political movements, and religious beliefs. The main part of the article contains examples based on such types of pop culture as: movies, TV series, advertising, and sports. It is also clear that pop culture, which was widely studied by representatives of the Frankfurt school in the 1960's and 1970's, has become the main tool of the economy. We see that the merging of economic relations and culture in one environment can become the basis for replacing the science called cultural studies with the science called cultural research.

The main purpose of the article is to provide students in the field of cultural studies and sociology with an opportunity to analyze global cultures and their influence on their daily life in the process of extensive teaching and research of positivist and neo-positivist theories.

Key words: The Frankfurt School, cultural studies, economy, pop culture, mass culture.

GTAMP: 02.41.21

ҚАЗІРГІ АДАМ ТҮСІНІГІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ҰҒЫМЫ

Б.А.АМАНИЯЗОВА [0000-0003-4018-89-52]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Аңдатпа: Адамды әрқашан ертеңгі күн алаңдатады. Бірақ оның негізін қазіргі күннен іздейді. Себебі ол болашағы үшін бүгін әрекет ете алады, өзін, әлемді өзгерте алады. Ағарту дәуірі «қазіргі заман» концепциясына бастау берді. Оның миссиясын анықтап берді. Кейіннен бұл ұғым аясы кеңіп, жаңа мәнге ие бола бастады. «Қазіргі заман» ұғымы қандай мәнге ие болса да, әрқашан қоғам дамуының шындығы мен даму әлеуетін бағалау үшін қолданылады. Мақалада сонымен қатар тұлғаның дамуы үшін қолайсыз концепциялар келтіріледі, бүгінгі бар жаһандық мәселелер мен жетістіктер көрсетіледі. Бүгінгінің түрлі құбылыстары мен процестерінің күрделілігі мен өзара байланысы туралы қорытынды жасалады. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін «қазіргі заман» ұғымы алдыңғы және кейінгі шекарасы анықталған хронологиялық логикаға сәйкес мағына берілген тарихтың сатысы ретінде қарастырылды. Қазіргі заманды құрайтын барлық мәселелер де, жетістіктер де екіұшты және өзара байланысты. Алайда қазіргі уақыт - әлемдегі жағдай өркендеу мен қорқынышқа бірнеше сәтте өзгеруі мүмкін қызықты уақыт. Таңдау мен әрекет біздікі.

Түйін сөздер: қазіргі заман, қоғам, құндылық, тұлғаның дамуы, хаос, жаһандық мәселелер, жетістіктер, өзгерістер

КІРІСПЕ

Біздің болашағымыздың негізі – қазіргі уақыт. Дәл қазіргі сәтте ақыл-ойдың бақытты иесі бола отырып, Адам өзін қоршаған оқиғаларды уақыт пен кеңістікке бөліп, баға береді. Сол қазіргі сәті туралы ойланып, оның тез өтіп жатқанын байқап, болашағының бастауын көреді. Бірақ сол тездігімен қазіргі сәт адам әрекет ете алатын, әлем мен өз тағдырын өзгерте алатын қолдағы жалғыз нәрсе ретінде ерекше мәнге ие. Қоғамның дамуы мен адамның өзін әлеуметтік жан сезінуі барысында осы шақ туралы жеке түсінік ұжымдыққа айналады, енді ол тұтас қоғамның ағымдық жағдайы мен оның өткен мен болашақ арасындағы орнын бейнелейді. Жаңа ұғым – «қазіргі заман» деген ұғым пайда болады, ол жай ғана созылған уақыт бөлшегі емес, қоғамның және оның өкілдерінің мәселесі мен жарқын белгісі. «Қазіргі заман» концепциясы осы шақ туралы ойлану, оны өткенмен салыстыру, тұтас қоғамның болашағын жүзеге асыру стратегиясын болжау мен жасаудың жаңа шарттарын береді. Адамзат екі дүниежүзілік соғысты өткерген, жер бетіндегі бүкіл адамды бір мезетте құрта алатын қару жасаған кезде «қазіргі заман» ұғымына жүгіну бұрынғыдан қарағанда қажетті, міндетті бола түскен сияқты: XXI ғасыр адамдары қайда бара жатыр, біз болашағымызды

қалай өзгерте аламыз және өзгерте аламыз ба?.. Осы сұрақтардың жауабы біздің қазіргі заманды қалай көруімізге негізделген.

«Қазіргі заман» ұғымы туралы сұрақты түсіну үшін, ең алдымен ұғымның өзінің мазмұны мен тарихына үңілуіміз керек. Жаңа философиялық энциклопедияда «Қазіргі заман» ұғымы бұрын қоғамның тәртібін заңдастырған, осы қоғамның барлық мүшелерінің «әлеміне» мағына берген, қоғам мүшелерімен жоғары және объективтік «онтологиялық шындық» болып қабылданған жоғары құндылықтар құрылысының үзілуі мен құлауының салдарында қалған қоғамның проблемалық жағдайы деп анықталған (1, с.587-588). «Қазіргі заман» мәселесі Ағарту заманында құндылықтарын құлдырауын бұрынғыдан «ақиқат» және «терең» шындыққа «трансценденцияға ену» жолымен жеңу мүмкін болмаған кезде пайда болды(1, с.587-588). Сондықтан тұлғаның еркіндігі мен қоғамның құндылықтар бағдарынан тәуелділікте шындықты құру туралы пікір пайда болды. Осылай алғашында «қазіргі заман» ұғымы құндылық ретінде пайда болған: белгілі құндылықтар басымдығымен сипатталған кезеңнің қазіргі сәтін қамтиды. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін «қазіргі заман» ұғымы алдыңғы және кейінгі шекарасы анықталған хронологиялық логикаға сәйкес мағына берілген тарихтың сатысы ретінде қарастырылды. «Қазіргі заман» концепциясы адамзат қоғамының аз дамыған сатысынан жоғарыға қарай дамуын білдіретін тарихи прогресс теориясының бөлігі болды (О.Конт, К.Маркс, Г.Спенсер, Г.Гегель және т.б.). Тарих тұтас, аяқталған, ал қазіргі сәттің онда белгілі орны болды. Г.Фихте 5 тарихи дәуірді бөліп көрсетті: кінәсіздік (ақыл-ой инстинктінің басымдығы), бедел, аяқталған күнәһарлық, зерделі ғылым, зерделі өнер-осылардың ішінде қазіргі заман үшіншісі болды. Оның ойынша, қоғам адамдар арасында еркіндікке негізделген қатынас пен еркін ақыл-ой негізінде құрылым құруға келуі керек. Қазіргі заманда философ авторитеттен, ақылға қонымды инстинкттен және жеке рухтың ережесінен босатуды тағайындады [2, б. 80]. Қазіргі заманға құндылықтық-тарихи тұрғыдан анықтама берген кез-келген философ жақсы болашаққа жету жолындағы белгілі бір бетбұрыс деп баға берді: О.Конт адамның ақыл-ой эволюциясы аяқталатын метафизикалықтан ғылыми сатыға көшуді жариялады[3]; К.Маркс қазіргі заман деп капитализмнің күйреуі мен оның пікірінше әділетті кезең қоғамның - социализмге ауысуын түсінді [4, б. 7]. Қазіргі заман туралы осы түсінік шынымен де алға жылжуға ықпал етті. 19 ғасырдың аяғы - 20 ғасырдың басында «қазіргі заман» ұғымы тарихи прогресс доктринасынан тыс қарастырыла бастады - ол тарихи жағдай ретінде пайда болады, оның мақсаты тарихтың өзі сияқты (мәңгілікке созылатын процесс) оң таныла алмады. Сонымен бірге, ойшылдар қазіргі заманның ең маңызды құндылықтары заманына сай жеке болатындығына назар аударады. Бұл ой желісі

экзистенциализмде дамыды. К.Ясперс: «Бір уақыттағы адамдар үшін жалғыз жағдай жоқ. ... Соған қарамастан, біз уақыттың рухани жағдайы туралы ол жалғыз сияқты сөйлеуді әдетке айналдырғанбыз»[5, б. 302]. XX ғасырдың ортасына қарай тарих белгілі бір логикаға сиятын процесс ретінде мүлдем жоқ деген тар шеңбердегі идеялар пайда болды. Соған сәйкес әлеуметтік прогресс те жоқ - тек қазіргі заман бар, әр уақыт кезеңіндегі қоғамның өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл идеялар философияның жаңа бағыты - постмодернизмнің басты мотивтерінің біріне айналды. Сонымен, Дж.Деррида прогрессті, шындықты, мағынаны, бүкіл батыстық «логоцентристік дәстүрді» идеологемалар мен мифтердің жиынтығы ретінде жариялады [6, с. 1-57]. Постмодернизмде әлем «ештеңе жоқ» деген мәтін ретінде қарастырылды [7, б. 318], ал қоғам «спектакльге» ұқсайды [8, б. 25], адам «өмірлік ойын» барысында өзін және өзімен болып жатқан оқиғалар мәнін аз түсінеді. Постмодернистік көзқарастың құндылықтық-тарихи түсініктегі «қазіргі заман» тұжырымдамасынан айырмашылығы дүниетанымдық хаосты жасайды, жеке адамның және жалпы қоғамның мәртебесінің белгісіздігі бұл табиғи түрде тағдырды (жеке және әлеуметтік) басқару қабілетіне деген сенімсіздікті тудырады. Бұл кез келген жолда адамның өмірі, мәлімдемелері мен тежелуі үшін жауапкершіліктің жойылуына әкеледі: қоғам мен оның негіздері «теңселіп кетеді». Осылайша XX ғасырдың ортасында «қазіргі заман» түсінудің үш бағыты қалыптасты: құндылықтық-тарихи (мұнда қазіргі заманға бүгін белгілі бір тарихи жолда белгілі бір орын беріледі, оның өзіндік нәтижесі бар, соңы бар), құндылықтық емес, тарихи (қазіргі заман бар, нақты шындық ретінде түсіндіріледі, оның рухын тек «ұстап», сезінуге болады, яғни қисынсыз тануға болады, бірақ ақылмен анықталмайды) және тарихтан тыс, постмодерндік (оған сәйкес қазіргі заман - бұл өткенге және болашаққа байланысты емес белгілердің жүйесіз жиынтығы).

Бүгінгі «заманауи емес» қоғам: ол мүмкін нәрсе ме? XX ғасырдың елуінші жылдардың ортасында «қазіргі заман» әлеуметтік-философиялық категориядан саяси категорияға айналады. АҚШ-та «қазіргі заман» тұжырымдамасы құндылықтық (батыстық) қатынастарға сәйкес қоғамның жағдайы ретінде дамып келеді. Тұжырымдама «модернизация теориясы» деп аталып, С.Хантингтон, Т.Парсонс және басқалардың еңбектерінің арқасында кең таралды. «Модернизация» дәстүрлі қоғамнан қазіргі қоғамға, аграрлықтан индустриалдыға, содан кейін постиндустриалдыға көшуді білдіреді [9, б. 821-830]. Индустриалды қоғам теориясы В.Ростоудың зерттеулері арқылы дамыды. Индустриалды қоғамның негізгі ерекшеліктері нарықтық экономика, ашықтық, жаңа ақпараттық технологиялар, демократия, кепілдендірілген жеке бостандық пен индивидуализм болып табылады. Философ мұндай

қоғамды «эл-ауқат қоғамы» деп атайды. Теориялық құрылымын Д.Белл жасаған постиндустриалды қоғам («болашақтағы постиндустриалды қоғам» [10, 788 б.]) экономикада инновациялық технологиялардың басым жоғары өнімді индустрия, компьютерлік оқытуға негізделген білім беру жүйесі кеңейген білім индустриясы бар, жаңа типтегі - “Номо intelligeens” адамның пайда болуымен сипатталады [10, 788 б.]. Модернизация тұжырымдамасына сәйкес, адамдар үшін тиімдісі осы даму жолымен жүретін қоғам. Модернизация қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени салаларын түбегейлі қайта құруды көздейді. Бұл теория екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тәуелсіздік алған елдерді артта қалған және олар Еуропа мемлекеттері мен АҚШ-тың белсенді араласуымен батыстың жаңғыртылған моделі бойынша дамиды деп ойлады. Сексенінші жылдардың аяғында теория бұрынғы социалистік мемлекеттерге де тарады. Осылайша, модернизация теориясының шеңберінде «заманауи» ұғымы дамыған, ең жақсы деген мағынаға ие болды. Осы жерде қайшылықты жағдай пайда болды: дамымай кенже қалған қоғамды «заманауи» деп атауға болмай ма?! «Заманауи» ұғымының өзі бағалауға айналады. Біз модернизация теориясын жан-жақты талдап қана қоймай, сонымен бірге оның бірнеше елеулі кемшіліктерін атап өтуіміз керек. Ең алдымен, бұл батыстық емес мемлекеттердің мәдени-тарихи ерекшеліктерін олардың даму жолын тарылтып елемейді. Сонымен қатар, модернизация теориясы қазіргі заман мен дәстүрді бір біріне қарсы қояды. Олай болса салт дәстүрін ұстанған кез-келген қоғамды «дамымаған» деп санауға болады. Алайда дәстүрін дәріптеген қытай және жапон қоғамын дамымаған деп айту қиын. Сонымен, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап «қазіргі заман» ұғымы қоғамның батыстық қоғамдық-саяси стандарттарға сай бағалану түсінігіне ие болды. Жаңаны «жақсы» деп бағалаған дұрыс және ол қоғамдық дамуға ықпал етуі мүмкін. Алайда оны абсолюттендіріп, қоғам барлық аспектілеріне таратуға болмайды: көптеген өркениеттің даму тарихы (атап айтқанда, қытай, жапон) дәстүрдің қоғамды алға жылжута ықпалы бар екенін көрсетті. Сонда бүгінгі «қазіргі заман» ұғымы дегеніміз не?

Сонымен, жоғарыда атап өткендей, бүгінгі «заманауи» ұғымының анықтамасы, оны бағалау ұғымды түсінуге тандалған тәсілге байланысты. Құндылықтық-тарихи тұрғыдан қоғамның қазіргі жетістіктері мен оларды одан әрі жетілдіру мүмкіндіктері туралы айтамыз. Сонымен, Д.Беллдің айтуынша, қазіргі қоғам постиндустриалды, білім деңгейінің жоғарылауымен, қоғам барлық салаларын компьютерлендірумен, экономикада қызмет көрсету саласының едәуір басымдығымен, адам мәртебесін оның біліктілігі мен білімінің деңгейімен сипатталады. Ғалым бұл қоғамды меритократиялық деп атайды [10, 788 б.]. Қазіргі заман адамдарға пайдалы, игілік әкелетін қоғамның жағдайы ретінде анықталады. Қазіргі

қоғамға Э.Тоффлердің берген бағасында оптимистік көзқарас аз. Философ бір жағынан бар өндірістің, сондай-ақ әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, екінші жағынан, адамдардың күшінің төмендеуін атап өтеді. Ол қоғамдағы тұрақты және жедел жүріп жатқан жаһандық өзгерістерден тұлғаның бағдарын жоғалтатынын анықтайтын «болашақтағы шок» ұғымын енгізді [11, 557 б.]. Тоффлер капитализм жаһандық конвульсиялар («экопазмдар») түрінде болатын ғылыми-техникалық прогресс тудырған экономикалық және әлеуметтік қайшылықтарды жеңе алмайды деген тұжырымға келеді. Сонымен қатар, философ «қоғам - табиғат» жүйесіндегі заманауи проблемалардың ішінде ең маңыздысы қоғамның индустриялану нәтижесінде пайда болатын соғыс және бейбітшілік мәселесін баса көрсетеді. Сонымен, құндылықтық-тарихи көзқарас тұрғысынан қазіргі заман дегеніміз қоғам дамуының қазіргі кезеңі болып табылады, ол келесілермен сипатталады: ақпарат таратудың орасан зор жылдамдығы, технологиялар мен технологияларды қоғам өмірінің барлық салаларында оның өмір сүруінің басты тәсілі және әл-ауқат деңгейінің көрсеткіші ретінде пайдалану, технологияларды қолдану арқылы адамның дамуға деген құлшынысы, қоғамның дамуындағы экономиканың маңызды рөлі, адамның бостандығын (оның әр түрлі мағынасында) ең жоғарғы игілік ретінде қарастыру. Қазіргі заманға құндылықтық-тарихидан тыс, экзистенциалды емес көзқарас адамның өмір сүру жағдайына және жағдайы арқылы өмірдің мәнін таба алу қабілетіне назар аудартады. Қазіргі заман- қоғамдық өмірді техникаландыру мен механикаландыру салдары болып табылатын ойлаудың бұқаралығымен сипатталатын тарихи жағдай. Қоғамның қазіргі жағдайы дағдарысты: адам бұқаралық сана шеңберінен шыға алмай, шындықтан алшақтап, өмірінің мәнін табу мүмкіндігін жоғалтып жатыр. Постмодерндік көзқарас заманауи қоғамды әлемнің бөлінгендігін түсіну дәуірінің басталуы деп көреді. Модернизм дегеніміз жеке тұлғаның барлық мәдени байланыстардан (соның ішінде білім беру жүйесінен) босату дәуірі. Осыған байланысты әлем тек хаостағы белгілер жиынтығы, ал еркін адам өмірлік бағдарлардан ажырайды.

Сонымен қазіргі заман ұғымының аралас сипаттамаларын атап өткен жөн. Осы ретте американдық әлеуметтанушы Р.Парктің ұстанымы қызықты. Қазіргі дәуірдің басталуын атамай-ақ, ғалым оның ерекшеліктерін көрсетеді: көлемі (планетаның бүкіл халқы), күрделілігі мен жан-жақтылығы, жылдамдығы (ақпарат айналымы, адамдардың қозғалысы және басқа процестер), өмір мен бостандықты механикаландыру. Қазіргі заман қай бағытта қарастырылса да, біздің ойымызша, адамзаттың одан әрі дамуының мүмкіндіктері мен оған тосқауыл болатын нәрселер тұрғысынан анықталуы маңызды. Сонымен, қазіргі заман өткенке байланысты себеп-салдарлы анықталатын, бірақ даму әлеуеті мен жолдарын саналы және

санасыз түрде адамдар таңдайтын тарихи жағдай ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар, парадоксальды түрде, машиналар әлемі адамдарға үлкен қауіп төндіреді. Ол неден тұрады? Біріншіден, тұлғаның технологиядан психологиялық тәуелділігі, үнемі мазасыздық, өзіне қатысы жоқ жаңа ақпаратты жіберіп алу қорқынышы. Нәтижесінде шындықтан алшақтау пайда болды: адамның бар назары мен тіршілік кеңістігі машиналық ақпаратты бақылауға дейін шектелді. Сонымен қатар, компьютерді және басқа гаджеттерді жаппай бақылаусыз пайдалану ойлаудың типтелуіне, интеллектуалдық қабілеттер мен дағдылар деңгейінің төмендеуіне әкелді: адамдар босаңсып кетті, әр түрлі мәселелерді шешуге ерінеді – себебі оның бәрін компьютер істей алады! Адамның қарапайым проблемаларды шешуде өз қабілеттерін пайдаланбауы, босаңсудың күнделікті дағдыға айналуы адамнан әрекет талап ететін шындыққа тап болған кезде қорқыныш тудырады. Индивид «Менін» көрсетуді, шығармашылықпен (ойлау, құру) айналысуды естен шығарады. Соның салдарынан ол оңай басқарылатын бұқараға қосылады. Д.М.Абдрахманова осы мәселеге дұрыс пікір білдіреді: «адамдар өзін-өзі жүзеге асырудың қарабайыр түрлеріне көбірек бет бұрып жатыр, өйткені манипулятивті технологиялардың әсерінен өздерін қалыптастырудан гөрі дайын қарабайыр бірдейлікті қабылдау әлдеқайда жеңіл» [12, б. 143].

Осы «жеке адамның бұқараға сіңуі» түрлі саяси жағдайлардағы зорлық-зомбылық әрекеттерінің бұқаралық сипат алуын түсіндіреді. Адамның өз шығармашылық қабілеттерін жүзеге асыруы осы телекоммуникациялық желілер арқылы көбірек жүзеге аса бастады. Өзін дамытуға жұмсайтын, өзінің әлсіз және мықты тұстарын тануға кететін уақытын адамдар енді желідегі «бейнесін» жасауға көп жұмсайды. «Өзін дамыту» деген нәрсе де енді басқаша түсініле бастаған сияқты: тұлғаның жан-жақты дамуы емес, қоғамдағы бейнесі- өз әлеуметтік мәртебесін жоғарылату. Өз қабілеттерін дамыту туралы қазір сөз бола қойса, ол да ақыл-ойды дамыту деп түсініледі. Осы жерде Кеңес Одағы кезіндегі түрлі мекемелерде спорттық секциялар, кәсіби ғана емес, әуесқойлық, күнделікті адамдар айналысатын спорт түрлерін қазір адамдар ұмытып кеткен сияқты. Түптің түбінде машиналарды шексіз пайдалану стресске, алкоголь, нашақорлық, құмар ойындарға тәуелділікке, қозғалыссыз өмір салтынан тірек-қимыл аппараты ауруларының таралуына әкеліп отыр. Жалпы алғанда, ХХІ ғасырдағы адамның өмір сүру кеңістігі виртуалды әлем деп айтуға болады: қазіргі заманғы философ Н.С.Шиловская, «ол болмыста өмір сүруді ұмыта бастады» дейді. «Қазіргі адам, сол арқылы болмыспен де, басқа адаммен де виртуалды араласады, сондықтан экзистенциалдық байланысты жоғалтып жатыр» [13, б. 171-203]. Қазіргі адамның субъективизмі - бұл «жеке тұлғаның Менінің» субъективизмі, нақты Мен. Адам үшін бұл жалпыға қалай болатындығы

маңызды емес - ең бастысы, бұның оған қандай қатысы бар және оған ұнай ма – сол маңызды. Дүние өздігінен емес, жеке тұлғаның көзқарасында өмір сүреді. Бұл шындықтың көп түрлілігін [13, б. 171-203] және олардың әлеуметтік коммуникация процесіндегі өзара байланысы мәселесін туындатады. Сонда да қазіргі заманғы жеке тұлғаны дамытудың жоғарыда аталған мәселелеріне қарамастан, қазіргі кезде адамның өзін-өзі дамытуға іс жүзінде шексіз мүмкіндіктері бар екенін атап өткен жөн. Бұл тарихи және қазіргі заманғы түрлі білімнің қол жетімділігімен, әлемдік кеңістіктің ашықтығымен және үлкен қашықтықты қысқа мерзімде еңсеру мүмкіндігімен, көптеген елдерде жарияланған азаматтық бостандық пен адамдардың құқықтық мәртебесінің теңдігімен, сайып келгенде, адамның өзін еркін жаратылыс ретінде түсінуіне байланысты. Сонымен, біздің заманымыздың адамының өсуге де, өзін-өзі жетілдіруге де, құлдырауға да шексіз мүмкіндігі бар. Таңдау жасайтын адам. Ең бастысы - проблеманың бар екенін және оның шешімін таңдауды жүзеге асыру. Жоғарыда сипатталған қазіргі заманғы тұлғаның даму тенденциялары қазіргі қоғамның тұтастай алғанда және оның жекелеген институттарының сапалық, сандық, кеңістіктік және уақыттық сипаттамаларын анықтайды.

Біздің көзқарасымыз бойынша қазіргі қоғам дамуының айқындаушы ерекшелігі мен тенденциясы - болмыстың әр түрлі шектеулерін жеңу, жаңа кеңістіктерді игеру, жаңа байланыстар құру және бостандыққа ұмтылу. Сонымен қатар, бұл тілектің жасампаздық және құлдырататын жақтары бар. Қазіргі қоғам - бұл әртүрлі түсініктегі бостандық қоғамы, қазіргі басты - бостандық культі. Саяси аспектіде бостандық «демократияның» үстемдігінде көрінеді, оның құндылықтарын жариялау кез-келген саяси элита үшін қолайлы жақта көбірек қолданылады және халықтар арасындағы айыптауларға, тіпті келіспеушіліктерге негіз болады (мысалы, әскери әрекеттерден зардап шеккен басқа елдің тұрғындарына көмектесу - бұл гуманизм – бірақ, бұл әрекет мемлекеттің тұтастығын бұзу, оның аумағына заңсыз басып кіру, «демократияға» нұқсан келтіру ретінде түсіндірілуі мүмкін). Жалпы, демократияға тән халықтың басқаруға қатысу қабілеті құндылығын мойындау қажет. Экономикалық бостандық барлық жаңа, бұрын елестету мүмкін емес барлық тауарларды: адам мүшелерін, «ғарышта серуендеуді» және басқаларды қамтитын еркін нарықта көрініп жүр. Әлеуметтік бостандық кез-келген қоғамдастыққа ресми де, биресми де қосыла алу қабілетімен көрінеді, бұны еркін коммуникация желілері айтарлықтай жеңілдетті. Енді бір жыныстағы адамдар некелесе алады, ал ер мен әйел одағынан тұратын отбасылар басқа типтегі адамзат қауымдастығына айналды. Отбасының маңызын түсінбеу қазіргі қоғамдағы белең алған ажырасулардан туындап отыр. Адам отбасын құрмай-ақ та өмір сүре алады, және бұл енді ұят немесе таңқаларлық нәрсе деп

саналмайды. Отбасы культі бостандыққа ұмтылудың нәтижесінде қазіргі қоғамның «сахнасынан ысырылып» жатыр: бостандық ұғымы барған сайын отбасына қарсы күшейіп келеді. Еңбек бостандығы туралы айтар болсақ, адам Жердің бір шетінде бола отырып, екінші шетінен жұмыс іздей алады, жұмыс істей де береді. Адам жұмыс істегісі келе ме, жоқ па, оны да таңдай алады. Көп елдерде ресми жарияланған идеологиялық плюрализмнен бөтен рухани бостандық адамның объективті шындықтан тәуелсіз «ұнайды мен ұнамайдының» негізінде өз шындығын жасауға бағытталған. Мұндай дүниетаным қауіпті, өйткені индивид өзінің мінез-құлқының жағымсыз салдарын білгісі келмеуі және «ұнатпау» санатына жатқыза салуы мүмкін. Нәтижесінде тұтыну мен жаппай жою процесі жасауға қарағанда көбірек басым болады. Әлемдік ауқымда бұл табиғатты аяусыз қанауға, табиғи ресурстардың сарқылуына, ал әлеуметтік деңгейде - адамдардың келіспеушілігіне, альтруизм, жауаптылық, басқалар үшін «ерлікке» ұмтылу сияқты құндылықтардың құлдырауына әкеледі. Жайлылыққа, жаңа нәрсеге ие болуға деген талғамсыз тілектерден тұратын мұндай дүниетаным мен өмір салты қазіргі қоғамды «тұтынушылық қоғам», ал адамды - «Homo consumens» деп атауға негіз. Қазіргі кездегі шамадан тыс тұтыну физикалық қана емес, сонымен қатар семантикалық, интеллектуалды шектен тыс қанығуға әкелетін «артық мәдениетті» тудырады. Нәтижесінде құрал емес, мақсат ретіндегі тұтыну үшін тұтыну пайда болады [14, 25 б.].

Материалдық құндылықтар өмірдің қажеттілігіне айналды, адам өзін олармен сәйкестендіре бастайды. Осылайша, қазіргі заманғы адамының мәні мен мәртебесі шын мәнінде жеке адамның мәнінен алшақтап, қайшылыққа әкеледі: объективті түрде сыртқы күштерден еркіндікке ұмтыла отырып (ру, шіркеу, мемлекет) сән қуып, басқа да нышандық белгілерге ілесе отырып, өзінің «еркіндігін шектейді». Бұл «еркіндіктің жоқтығының» себебі қазіргі адамның шынайы өмірден алшақтауының күшеюінен және осы шектеулерді саналы түрде сезіне алмауынан шығады. Дж.Бодрийяр, Дж.Делез, Ги Дебор атап өткендей, қазіргі «тұтынушылар қоғамын» «қойылым қоғамы» деп те атауға болады. Осы тұжырымдаманы ашатын жұмыстардың бірі - француз философы Ги Дебордың «Қойылым қоғамы» атты еңбегі [8, 178 б.]. Қойылым дегеніміз - басқалардың атынан сөйлеу әрекеті. Адам айналасында болып жатқан оқиғаларға неғұрлым көп көңіл бөлсе, соғұрлым ол өз өміріне аз көңіл бөледі, өзінің болмысының мәнін түсінбейді. Қойылым қоғамында өмір сүре отырып, адам өзін емес, белгісіз тәуелсіз күшті жасайды. Адам өз еңбегінің нәтижесін көрмейді, нәтижесінде ол өз өмірінен біртіндеп жаттанады [15, с. 97-105]. Адамның дамуға деген табиғи құштарлығынан, шығатын қазіргі еркіндік тенденциясы көбінесе қоғамның деградациясына ықпал ететін экстремалды формаларға ие болады (жезөкшелікті қорғау және ақтау, әйелдер мен балаларға

қатысты зорлық-зомбылық және т.б.). Заманауи қоғамның сандық сипаттамаларына келер болсақ, планетаға халықтың қоныстау проблемасын атап өту керек. Бұрын бұл мәселе Т.Мальтус, К.Е.Циолковский және басқалардың еңбектерінде көтерілген, қазір - С.П.Капица, Д.Мидоуз және басқалардың еңбектерінде көтеріліп жүр. Бұл мәселенің шешімі екі бағытта дамып келеді: әлеуметтік-биологиялық (адамдарды жыныстық зарарсыздандыру, шағын отбасы идеясын насихаттау) және ғарыштық (басқа планеталарға қоныстану мүмкіндігін іздеу). Бірқатар ғалымдар демографиялық ахуалды тұрақтандыру туралы айтса (мысалы, С.П. Капицаның айтуы бойынша, ол 2130 жылы [16, 25-47 б.]), ал басқа ғалымдар «адамзаттың ақыры» туралы айтады (Д. Мидоуз [17, 347 б.]). Осы мақалада тек проблеманың бар дерегін айта отырып, біз адамзаттың әлем кеңістігін жаулауы туралы елу жыл кейін де елестете алмаймыз, болашақта адамзат бұл мәселенің шешімін табады деп те айта алмаймыз. Бастысы - сол жолды іздеу керек. Қазіргі қоғамның «кеңістіктік» бостандығының ерекшелігі - бірнеше сағат ішінде (минуттарда) планетаның кез-келген жерінде бола алу мүмкіндігі, ақпаратты жазбаша және баспа белгілері түрінде ғана емес, сонымен қатар толық визуалды және дыбыстық түрінде беру мүмкіндігі. Қазір шындық осындай.

Қорытындылай келе, қазіргі заман - бұл жаһандық өзгерістер мен парадокстардың уақыты, мәдени, ғаламдық әлеуметтік және экологиялық байланыстардың қоры. Қазіргі заманды құрайтын барлық мәселелер де, жетістіктер де екіұшты және өзара байланысты. Болып жатқан оқиғаның толық күрделілігін түсіну үшін белгілі бір дәрежеде қытай халық даналығын еске түсіру орынды болады: «өзгеріс кезінде өмір сүруден құдай сақтасын». Алайда қазіргі уақыт - әлемдегі жағдай өркендеу мен қорқынышқа бірнеше сәтте өзгеруі мүмкін қызықты уақыт. Таңдау мен әрекет біздікі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Капустин Б.Г. Новая философская энциклопедия, М., 2010, 587–588 стр
2. Фихте И.Г. Основные черты современной эпохи. СПб.,1906. Лекция IX. С.80
3. К. Маркс. Предисловие к «К критике политической экономии» // К. Маркс, Ф. Энгельс, Собр. соч., т. 13, 7стр
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. 302стр
5. Цендровский О. Ю. Культурно-мировоззренческие основания глобального сетевого общества XXI в. // Человек и культура. № 5. 1-57 стр
6. Деррида Ж. О грамматологии. М.: Ad Marginem. 2000. 318стр
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М.: Академия, 1999. 788 стр

8. Тоффлер Э. Шок будущего/пер. с англ. М.,2003. 557стр
- 9.Абдрахманова Д.М. Свобода личности в условиях глобализации: монография. Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2006. 143стр
10. Шиловская Н.С. Человек как субъект, бытие и бытие субъекта в истории и современности // NB: Философские исследования. -2012. № 1.171-203б
11. Бронзино Л. Ю. Постмодернизм: сущностные идеи и их представители // Вестник МГИМО Университета. – 2010.№ 3. 97-105 ст

Referances

1. Карýstin B.G. Novaia filosofskaia entsiklopedia, M., 2010, 587–588 str
2. Fihte I.G. Osnovnye cherty sovremennoi epohi. SPb.,1906. Lektsiia IX. S.80
3. K. Marks. Predislovie k «K kritike politicheskoi ekonomii» // K. Marks, F. Engels, Sobr. soch., t. 13, 7str
4. Iaspers K. Smysl i naznachenie istorii. M., 1991. 302str
5. Tsendrovskii O. Iý. Kýltýrno-mirovozzrencheskie osnovaniia globalnogo setevogo obestva XXI v. // Chelovek i kýltýra. № 5. 1-57 str
6. Derrida J. O grammatologii. M.: Ad Marginem. 2000. 318str
7. Bell D. Griadyee postindystryalnoe obestvo. M.: Akademiia, 1999. 788 str
8. Toffler E. Shok býdyego/per. s angl. M.,2003. 557str
- 9.Abdrahmanova D.M. Svoboda lichnosti v ýsloviiah globalizatsii: monografiia. Ýfa: RIO RÝNMTs MO RB, 2006. 143str
10. Shilovskaia N.S. Chelovek kak sýbekt, bytie i bytie sýbekta v istorii i sovremennosti // NB: Filosofskie issledovaniia. -2012. № 1.171-203b
11. Bronzino L. Iý. Postmodernizm: sýnostnye idei i ih predstaviteli // Vestnik MGIMO Ýniversiteta. – 2010.№ 3. 97-105 st

КОНЦЕПЦИЯ СОВРЕМЕННОСТИ В КОНЦЕПЦИИ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Б.А.АМАНИЯЗОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Аннотация: Люди всегда беспокоятся о завтрашнем дне. Но ее основание ищут с сегодняшнего дня. Поскольку он может действовать сегодня для своего будущего, он может изменить себя и мир. Эпоха Просвещения породила понятие «современность». Он определил свою миссию. В дальнейшем объем этого понятия расширился и стал приобретать новый смысл. Понятие «современность», вне зависимости от его значения, всегда используется для оценки реальности общественного развития и потенциала развития. Также в статье представлены неблагоприятные для развития личности концепции, показаны актуальные глобальные проблемы и достижения. Делается вывод о сложности и взаимосвязи различных явлений и процессов современности. До второй половины XIX века понятие «современный» рассматривалось как этап истории, который определялся по хронологической логике, границы которого были раньше и позже. Все проблемы и достижения, составляющие современность, неоднозначны и взаимосвязаны. Однако настоящее — интересное время, когда ситуация в мире может измениться от благоденствия до страха за несколько мгновений. Выбор и действие за нами.

Ключевые слова: современность, общество, ценности, развитие личности, хаос, глобальные проблемы, достижения, перемены.

MODERN CONCEPT IN THE CONCEPT OF MODERN MAN

B.A. AMANIYAZOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Abstract: People are always worried about tomorrow. But its foundation is being sought from today. Because he can act today for his future, he can change himself and the world. The Age of Enlightenment gave rise to the concept of "modernity". He defined his mission. In the future, the scope of this concept expanded and began to acquire a new meaning. Also, the article presents concepts that are unfavorable for the development of the individual, and shows current global problems and achievements. Until the second half of the 19th century, the concept of "modern" was considered as a stage of history, which was determined by chronological logic, the boundaries of which were earlier and later. However, the present is an interesting time when the situation in the world can change from prosperity to fear in a few moments. The choice and action is ours.

Keywords: modernity, society, values, personal development, chaos, global issues, achievements, changes

GTAMP: 02.41.51

АҚПАРАТТЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУДЕГІ ТҰЛҒАНЫҢ ЖЕКЕЛЕНУ МӘСЕЛЕСІ

Б.А.АМАНИЯЗОВА [0000-0003-4018-89-52]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Аңдатпа: Ақпараттық қоғамда әлеуметтік тәжірибені енді дәстүрлі әдістермен беру мүмкін емес. Қазіргі адам жас кезінен бастап ақпараттық технологиялар құрған ақпараттық шындықтағы ақпараттық өзара әрекетке түсуге мәжбүр. Тұлғаны әлеуметтендірудің екінші кезеңі - тұлғаны оқыту мен тәрбиелеудің ең белсенді кезеңі болып табылатын жекелену көбінесе нақты әлеуметтік субъектілердің емес, ақпараттық квази субъектілердің бақылауында болады. Мақалада осындай жекеленудің ықтимал жағымсыз салдары туралы айтылады. Даралануды индивидтің дәстүрлі және ақпараттық әлеуметтену кезеңі ретінде зерттеу субъектілік-субъективті тәсілге негізделген. Жұмыста талдау және қорыту әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі қорытындысы - адамның ақпараттық әлеуметтенуіндегі дараландырудың жағымды және жағымсыз салдары болатындығын негіздеу. Ең қауіптілері: ұлттық мәдениетке жатпайтын орташа, әмбебап жеке тұлғаның қалыптасу мүмкіндігі. Себеп әлеуметтенудің ақпараттық шындыққа ауысуында ғана емес, осы процестің басқару функцияларын ақпараттық квазисубъектілерге беруінде.

Түйін сөздер: ақпараттық өзара әрекеттесу, әлеуметтену, Интернетке тәуелділік, ақпараттық шындық, ақпараттық әлеуметтену, ақпараттық квази-тақырып, дараландыру

КІРІСПЕ

Біз жекеленуді тұлғаның әлеуметтенуінің кезеңі ретінде қарастырамыз. Ақпараттық қоғамда әлеуметтенудің дәстүрлі әдістеріне жаңа формалар қосылады, яғни әлеуметтік тәжірибені беру және меңгеру қазіргі ақпараттық технологиялар құрған ақпараттық шындықта орын алады. Мәдениеттің жаңа түрі - ақпараттық мәдениет қалыптасты, мұнда ақпараттық әлеуметтену оның негізгі механизмі болып табылады. Сондықтан алдымен жеке тұлғаны әлеуметтендіруді тұтастай зерттеудің негізгі әдістемелік аспектілерін қарастырамыз. Қазір тұлғаны әлеуметтендіру құбылысын ашатын көптеген әртүрлі ғылыми тұжырымдамалар мен тәсілдер бар. Әр тұжырымдама табиғатқа да, осы процестің механизмдеріне де нақты көзқарас қалыптастырады. Бұл құбылысты психология, әлеуметтану, педагогика, әлеуметтік философия және басқа да әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар зерттейді. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда әлеуметтену процесін зерттеу кезінде негізінен субъект-субъект және субъект-объект тәсілдері қолданылады. Субъектік-объектік тәсілде субъектінің қызметі жеке адамға емес, қоғамға беріледі. Бұл жағдайда тұлғаға қоғамға бейімделуге, оның

нақтылығына бейімделуге мәжбүр пассивті объект рөлі беріледі. Мысалы, Э.Дюркгейм әлеуметтену процесінде әлеуметтенудің субъектісі ретінде қоғамға белсенді басымдылық беріледі деді. Субъектік-субъектік тәсілде екі субъект те: қоғам да, тұлға да белсенді болып саналады. Жеке тұлғаны әлеуметтендірудің Субъектік-субъектік тәсілі орыс ғылымында белсенді дамыды. Сонымен, Г.М. Андреева әлеуметтену кезінде индивид әлеуметтік тәжірибені бойына сіңіреді, сонымен бірге әрекет барысында әлеуметтік байланыстар жүйесін белсенді түрде жаңғыртатындығына назар аударады [1]. Бұл тәсілде әлеуметтену екі жақты тұтас процесс - субъектілік-субъектілік қатынастар негізінде әлеуметтік тәжірибені беру және игеру болып табылады.

Осыған ұқсас тәсілді С.С.Батениннің еңбектерінен көруге болады: «Әлеуметтену - бұл қоғамның жеке тұлғаға бір бағытты әсер ету процесі емес, олардың адам табиғатының екі құрылымдық элементі ретіндегі өзара әрекеті» [2, 36-37 бб.]. Субъект-субъектік көзқарас аясында орыс философтары, психологтары, мұғалімдері, әлеуметтанушылары өздерінің тұжырымдамасын жасады (Б.Д. Парыгин, Д.И. Фельдштейн, Л.П.Буева, М.С. Каган және т.б.). Әлеуметтенуді зерттеу әдістемесінде тұлғаны қалыптастыру кезеңдерін бөліп көрсету маңызды. П.Бергер мен Т.Лакманның тұжырымдамасы зерттеулерде жиі қолданылады, мұнда әлеуметтену екі негізгі формаға –бірінші және екінші болып ажыратылады. Отбасында және жақын адамдар шеңберінде болатын алғашқы әлеуметтену жеке тұлға мен қоғам тағдыры үшін шешуші маңызға ие. Әлеуметтенудің тағы бір түрін әлеуметтік институттар, оның ішінде мектеп пен білім беру қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл әлеуметтану мен педагогикада жиі қолданылады. Психологияда тұлғаны әлеуметтендіру тұжырымдасында адамның жеке қасиеттерін дамытуға баса назар аударылады. Мысалы, Дж.Пиаже әлеуметтенуге негізделген, жеке тұлғаның когнитивті дамуын қарастырады. Атап айтқанда, ғалым жеке тұлғаның когнитивті құрылымдары әлеуметтік тәжірибе мен әлеуметтік өзара әрекеттесуге байланысты дамып қана қоймайды, сонымен қатар қайта құрылады деп санайды [3]. Әлеуметтену кезеңдеріне келетін болсақ, Пиаженің тұжырымдамасы бойынша төрт негізгі кезең бар: сенсомоторлы кезең (0-ден 2 жасқа дейін); әрекет алдындағы кезең (2 жастан 7 жасқа дейін - шартты белгілер мен олардың мағыналарын ажырата білуге үйрету); нақты әрекеттердің кезеңі (7 жастан 11 жасқа дейін - ақыл-ой әрекеттерін жасау қабілетін үйрену); формальды әрекеттер кезеңі (12 жастан 15 жасқа дейін - дерексіз және логикалық ойлауға үйрету). Он бес жылдан кейін, ғалымның пікірінше, адам алынған дағдылар мен қабілеттерді жетілдіреді. Шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі сияқты, отандық басылымдарда да авторлар әлеуметтену тек бақыланатын процесс қана емес, сонымен қатар стихиялы да болатындығын

атап өтеді. А.В. Мудрик жеке тұлғаны әлеуметтендіру тұжырымдамасын дамыта отырып, мыналарды ажыратады: қоғамның стихиялық өзара әрекеті ретінде жеке тұлғаның өмірінде орын алуы мүмкін стихиялық әлеуметтену; мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың әсерінен болатын салыстырмалы бағытталған әлеуметтену және белгілі бір ұйымдар болуы мүмкін әлеуметтік субъектілердің бағдарламаларына сәйкес тәрбие мақсатты түрде жүзеге асқанда, салыстырмалы түрде әлеуметтік бақыланатын әлеуметтену [4]. Әлеуметтенуді кезеңдерге бөлуді басқа принциптерге сәйкес жүзеге асыруға болады, мысалы, ол педагогикалық қызметтің маңызды тетігі болып табылатын үш деңгейлі интегралды процесс ретінде ұсынылады: сәйкестендіру (Тұлғаны қалыптастыру); жекелену (Даралықты қалыптастыру); дараландыру (Тұлғаның қалыптасуы) [5].

Сонымен, әлеуметтену өзара байланысты және өзара тәуелді кезеңдердің күрделі процесі ретінде пайда болады, олардың әрқайсысы адам дамуындағы өзіндік сапалық күймен сипатталады. Осы мақалада осы тәсіл қолданылады. Жалпы алғанда әлеуметтену индивидтің қоғамның толық мүшесі ретінде қызмет етуіне мүмкіндік беретін белгілі бір білім, нормалар мен құндылықтар жүйесін сіңіру процесі ретінде ұсынылуы мүмкін. Оған қоса әлеуметтенудің негізгі тетіктері - әлеуметтенудің барлық деңгейлерінде болатын, факторлардың көптігіне байланысты сапалық тұрғыдан ерекшеленетін білім беру, оқыту және тәрбиелеу: жеке тұлғаның индивидуалдық-жас ерекшеліктері, жағдайлар, қоршаған орта, әлеуметтік институттар, әлеуметтік жүйе және т.б. Бұл мақалада біз тұлғаны әлеуметтендіру жүйесіндегі даралауды анықтауға қатысты негізгі ережелерді келтіреміз. Даралау - бұл тұлғаны нақтылау және оның даралыққа, басқа адамдардан өзгеше тұлға түріне айналуы түрінде жүзеге асатын әлеуметтенудің екінші кезеңі. Даралау жеке адамның максималды белсенділігімен жүзеге асырылады, сондықтан өзін-өзі дамыту оның үш педагогикалық қызметінде дамуға қосылады: өздігінен білім алу, өздігінен оқу және өзін-өзі тәрбиелеу. Осы үш процестің барысында адам әлеуметтік ассимиляцияның әлеуметтік-психологиялық формаларын жеңе отырып, нақты білім, білік және дағдыларды игереді: сән, жарнама, сену, ұсыныс, еліктеу, конформизм және т.б. Бұл жолда адам екі қауіпке тап болуы мүмкін: конформист болу және нонконформист болу. Ал басқаларға ұқсау және негативизм - бұл адамның өмірін қиындататын жағымсыз құбылыстар. Бұл екі шек (конформизм және нонконформизм) әлеуметтенудің үшінші кезеңінде - индивидуалдық тұлға болып қалыптасқан кезде жеңеді.

Егер бірдейлену процесінде бала айналасындағы адамдарға бейсаналық түрде еліктесе [6], онда дараландыру одан механикалық қайталауды емес, алдыңғы ұрпақтардың бүкіл әлеуметтік тәжірибесін іріктеп игеру кезінде ақпаратты шығармашылық тұрғыдан қайта

құруды талап етеді. Бұл кезеңнің жас шекараларын әр адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты нақты анықтау мүмкін емес. Сәйкестендіру кезеңінен түбегейлі алыстау тұлғаның дамуы әлеуметтік субъектілердің басшылығымен және бақылауымен ғана емес, сонымен бірге өздігінен қалыптасып, үйреніп, өсе алатын болған кезден басталады. Ақпараттық қоғамда дараландыру дәстүрлі қоғамдық қатынастар мен өзара әрекеттесу жүйесінде ғана емес, ақпараттық шындықта да жүреді, себебі қазір мәдениеттің жаңа түрі - ақпараттық қалыптасып келеді [16]. Ақпараттық шындық бүкіл әлеуметтену процесінің ерекшеліктерін өзгертеді. Біз еңбектерімізде әлеуметтенудің жаңа түрін белгілеу үшін адамның ақпараттық әлеуметтенуі тұжырымдамасын қолдандық. Біз осы тұжырымдаманы дамытудың негізгі нәтижелерін ұсынамыз және оларды басқа авторлардың тұжырымдасымен байланыстырамыз. Ақпараттық әлеуметтенуді ақпараттық қоғамның ақпараттық технологиялары құрған ақпараттық шындық жағдайындағы әлеуметтік тәжірибені беру мен сіңіру механизмі деп түсінеміз. Бұл - ақиқат, ақпараттық технологиялардың даму дәуірінде компьютерлер адам өміріне еніп қана қоймай, сонымен қатар ақпараттық өзара іс-қимыл жасау үшін тез және тиімді ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін техникалық құралдардың барлық түрлері ене бастады. Мұндай әлеуметтенуге тән ерекшелік - бұл субъект-субъект және субъект-объект қатынастарының барлық элементтері өмір сүретін ақпараттық тәсіл. Нәтижесінде адам өзі үшін шындықтың жаңа түрі - ақпараттық шындықта дамып, өмір сүре бастады. Бұл ақпараттық шындықты кітаптар немесе басқа пассивті ақпарат көздері емес, интербелсенді жоғары технологиялар құрған. Ақпараттық өзара әрекеттесудің басқа ақпараттық өзара әрекет түрлерінен айырмашылығы - оның құрамында түрлі субъективтікке ие және әлеуметтік субъект рөлін атқаруға қабілетті интерактивті ақпараттық квази субъекттердің болуы. Кейбір ақпараттық әлеуметтенуді зерттеуге арналған еңбектерде авторлар бұл ерекшелігін көрсетпейді. Мысалы, В.О.Ивушкина ақпараттық қоғамдағы жастардың әлеуметтенуін зерттей отырып: «Ақпараттық қоғамның қалыптасуымен байланысты негізгі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге мыналар жатады:

- адамзат қауымдастығының «Дүниежүзілік Желі» арқылы интеграциялануы кезінде жеке әлеуметтік кеңістіктің ыдырайды;
- дараландырудың басымдығы;
- прагматикалық және утилитарлық құндылықтардың өсуі;
- өзгеріске ұшыраған көптеген құрылымдардың институционалдық белгісіздігі» [7, 168 б.].

Ақпараттық әлеуметтенудің салдарлары келтірілген, бірақ себебі түсініксіз. Ұқсас тәсіл қазіргі жастар проблемаларының себептері ретінде желілік қоғамдастықтар, ақпараттық технологиялар және т.б. туралы болған кезде көптеген жұмыстарда байқалады. [8,13,14,15]. Ақпаратты әлеуметтендіруді ғалымдар түрліше (сандық, электрондық, желілік және т.б.) атайды. В.Плешаковтың еңбектерінде ұсынылған киберәлеуметтену теориясы өте қызықты болып табылады. Ол киберкеңістіктегі тұлғаның әлеуметтенуін былайша көреді: «... жеке өмір шеңберінде мәдениетті меңгеру мен жаңғырту кезінде адамның қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық, цифрлық және компьютерлік технологияларды қолдану нәтижесінде пайда болатын жеке тұлғаның өзіндік санасы мен қажеттілік-мотивациялық саласының құрылымындағы сапалы өзгерістер процесі»[9]. Бұл анықтама психологиялық-педагогикалық көзқарас тұрғысынан берілген. Ол жоғарыда келтірген жеке тұлғаның әлеуметтенуінің жалпы анықтамасын нақтылайды. Автор кибер әлеуметтену моделін: «... адамның төрт бірлігі: 1. кибер әлеуметтену объектісі ретінде (киберкеңістіктің өмірге әсері), 2. кибер әлеуметтену субъектісі ретінде (кибер кеңістіктегі қажеттіліктерді қанағаттандыру), 3. кибер әлеуметтенудің құрбаны ретінде (жағымсыз салдар), 4. кибер әлеуметтенудің қолайсыз жағдайларының құрбандары (киберкеңістіктегі қауіптер және олардың көздері) »[9].

Бұл модель тұлғаның әлеуметтенуінің барлық кезеңдері мен элементтерін толық қамтымайды, өйткені ол әлеуметтік субъектінің киберкеңістікпен өзара әрекеттесуінің тек психологиялық жақтарына ерекше назар аударады. Ұсынылған модельде даралануды тұлғаның әлеуметтенуінің ерекше кезеңі ретінде бөліп көрсету қиын. Әрине авторлар ақпараттық әлеуметтенудің жағымсыз салдарын қазіргі кездегі ең өзекті проблема деп көрсетуі орынды. Бірақ, біздің ойымызша, адам психикасына әсер етеін ақпараттық технологиялар мен ақпараттық орта емес, адамның өзі – өзі жаратқан ақпараттық квазисубъектілер арқылы өзіне зиян тигізетіндігін түсіну негізінде жеке тұлғаның ақпараттық әлеуметтенуінің жағымсыз салдарының себептерін зерттеудің болашағы бар деп айтар едім. Ақпараттық шындық немесе кей еңбектерде «киберкеңістік» деп алынады. Қазірдің өзінде ол дербес квази-субъектілерді құруға қабілетті, бұл жеке тұлғаны әлеуметтенуін әлеуметтену субъектілері: адам, әлеуметтік институттар, қоғам және т.б. бақылай алмайтын етеді. Ақпараттық шындықтағы даралануды жеке тұлғаның әлеуметтену кезеңі ретінде талдай отырып, біз бұл жерде жоғарыда айтылған педагогикалық қызметтің негізгі тетіктері ретінде білім беру, оқыту және тәрбиелеу сияқты әлеуметтік институттарды негізгі механизм ретінде ұстанамыз. Дәстүр түрде білім беру процесі мұғалім мен оқушыдан тұратын әлеуметтік өзара әрекеттің тікелей формасына негізделді. Бүгінгі таңда педагогикалық қызмет күрделілігі мен

мүмкіндіктері әртүрлі ақпараттық технологияларымен толықтырылды: қарапайым диалогтық бағдарламалардан бастап, компьютер арқылы санаға енуді жүзеге асыратын «виртуалды шындық» жүйелеріне дейін. Оқыту технологиясының өзгеруі бүкіл білім беру жүйесін өзгертеді: мақсаттары, мазмұны және алға қойылған мақсаттарға жету жолдары, олардың орындалу уақыты ауысты. Шындығында, білім берудің өзгеру негізі ондағы ақпараттық өзара әрекеттесу үлесінің өсуі болып табылады.

Ақпараттық шындық жаңа білім беру жүйесінің мұндай мақсатты тез өзгеретін әлеуметтік жағдайларға тез және тиімді бейімделу үшін өзін-өзі тәрбиелеудің үздіксіз процесін жүзеге асыру қабілеті бар жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру сияқты мүмкіндіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндігін атап өткен жөн. Сонымен, халықаралық жүйелік ғылымдар қоғамының президенті А.Лазло «... жаңа білім беру стандарттары студенттің әлеуетін ашуы керек, яғни жай толтыру емес, ашып көрсету дегенді білдіретін латынша «educare» -ден болу керек» [16]. Көптеген ғалымдар білім ақпарат немесе «цифрлық» өзара әрекеттесу жағдайында өмір сүре алатын мамандар даярлайтындай болуы керек деген тұжырымға келеді [16]. Ақпараттық технологиялардың барлық аталған артықшылықтары білім беру технологияларында құрал немесе байланыстырушы ретінде қолданылған жағдайда ғана жүзеге асады деп ойлаймыз. Бұл дәстүрлі білім беру жүйесінің жағымды жақтарын жоққа шығармай, оларды ақпараттық білім беруде дұрыс үйлестіруге мүмкіндік береді. Алайда, осы уақытқа дейін зерттеушілер жеке тұлғаны әлеуметтендіру субъектісі ретінде әрекет ете алатын ақпараттық квази субъектілерінің болуына аз көңіл бөліп келді. Бұл аспект дәстүрлі білім берудің оң тәжірибесін жоғалтудың басты себебі болуы мүмкін. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар ақпараттық шындықтың кез-келген элементі (қоршаған орта, жағдайлар және т.б.) ретінде әрекет ете отырып, екіұшты болып табылады, яғни жағымды, жағымсыз жақтары бар. Жеке тұлғаның ақпараттық әлеуметтенуіндегі білім беру, оқыту және тәрбиелеудің маңызды жағымсыз жақтарын қарастырып көрейік. Индустриялану кезеңінде дәстүрлі білім кеңінен тарала отырып, білім беру жүйесіндегі бар кемшіліктерді күшейтті және басқа да түрлерін пайда қылды: мұғалім - білім шебері, ал білім сапасы толығымен оның дайындық деңгейіне байланысты; дәстүрлі бұқаралық білім берудегі тұлғааралық қатынас процесі бір бағытты болып шығады, өйткені кері байланыс мүмкіндігі шектеулі; білім икемділікті жоғалтады; білім беру бағытының тарлығы. Бұл кемшіліктер ақпараттық технологияларға негізделген жаңа білім беру жүйесінде жойылып жатыр. Сонымен бірге, дараландыру процесі ақпараттық шындықта көп дәрежеде жүреді, мұнда балалардың психикалық дамуын бақылау ақпараттық квази-субъектілерге берілген. Дж.Пиажени еске түсірейік: «... когнитивті

құрылымдар ... әлеуметтік тәжірибе мен әлеуметтік өзара әрекеттесуге байланысты қайта құрылады». Мұғалімдер мен ғалымдар 20 ғасырдың аяғы - 21 ғасырдың басында жазған психикалық бұзылуларға (ессіздік, шизофрения) себеп болатын нәрсе әлеуметтену субъектілерінің өзгеруі [10-12]. Танымдық қызығушылықтар - қабылдау, ойлау, есте сақтау, сонымен қатар мотивацияның шектен тыс мамандандануы да қауіп төндіреді [13]. Компьютерді пайдалану кезінде міндеттерді шешуді жеңілдету жеке тұлғаның қабілеттерінің икемділігін төмендетеді, яғни тек берілген алгоритммен әрекет етуге дағдыланған адам өзі машинаға ұқсас нәрсеге айналады. Көріп отырғанымыздай, бұл жағдайда педагогикалық процестің тиімділігінің артуының жағымсыз жағы бар - ақпараттық квази-субъектілер, адаммен қарым-қатынас жасай отырып, адамның жеке басын емес, оны модельдеуді қалыптастырады. Ақпараттық орта өзінің қарым-қатынас стилін, өзіндік қатынас тілін таңдайды. Жеке адамға нақты жағдайда қажеті емес, ақпараттық ортада бар нәрсе ұсынылады. Білім беру жүйесіне бір жағынан икемділік беруге тырысу, екінші жағынан оны осы икемділіктен айырады екен. Білім беру үдерісіндегі тұлғааралық әрекеттесуді ақпараттық квазисубъектілермен әрекеттесуге ішінара немесе толық ауыстыру жеке тұлғаның әлеуметтік жаттануының жоғарылауына себеп болады. Біз ғалымдардың пікірлерін 20 жылдық айырмашылықпен салыстыра аламыз. Мысалы А.И. Ракитов 1996 жылы компьютермен тығыз байланыста өскен балалардың өмір мен өлім туралы түсінігі ерекше, олар өз уақытын, ішкі әлемін басқаша ұйымдастырады, интеллектуалдық қабілеттері тез және жан-жақты дамиды, бірақ бұл даму басқа әлеуметтік-уақыттық өлшемде болады деп жазды. [13, 236 б.]. 2014 жылы А.А. Антоненко өзінің диссертациялық зерттеуінде жастардың күрделі проблемасы - Интернетке тәуелділік туралы былай деп жазады: «интернетке тәуелді жасөспірімдер, интернетті дұрыс қолдана алатын жасөспірімдермен салыстырғанда келесідей сипатталады: эмоционалды тұрақсыз, көңілсіз, қозуы жоғары, өзін-өзі бақылаудың төмендігі ($p < 0.05$), ал Интернетті дұрыс пайдаланушылар экстраверт және көпшіл болып табылады ($p < 0,05$)» [14, 17 б.].

Дәстүрлі әлеуметтену тетіктерін ақпараттық әлеуметтену механизмдері ығыстырған кезде жасөспірімдер психикасының деформациясы орын алады. Сонымен, жаңа технологияларды білім беру саласына енгізу педагогикалық іс-әрекетке интерактивтілікті қайтармайды, коммуникативтік дағдыларды дамытпайды, мұғалім мен оқушы сөйлеспейді, яғни педагогикалық іс-әрекет субъектілері бір-бірінен алшақтайды. Дараландырудың мақсаты - адамның бойында оның жеке қасиеттерін «ояту», бұл индивидке тек қоғамның өкілі ретінде ғана емес, сонымен бірге осы қоғамда өз орнын алатын мүше ретінде тән нәрсе. Компьютерлік

желілер арқылы қарым-қатынас жасаған студенттер білім алу барысында ақпараттық шындықтың сүзгісінен өткен жеке қасиеттерін жоғалтып алуы мүмкін. Осы жердегі парадокс: бір жағынан, ақпараттық шындықта тыңдаушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру мүмкіндігі бар, ал екінші жағынан, ақпараттық квази-субъектілер арасында даралық жоғалып кетуі мүмкін. Алайда, адамның даралығы тек білім беру және оқыту арқылы ғана қалыптаспайды. Бұл үдерісте білім беру маңызды рөл атқарады. Тәрбие - бұл ең алдымен адамның көзқарасын, құндылық бағдары мен сенімін қалыптастырудың ұзақ мерзімді процесі. Нақты субъект білім беру субъектісі ретінде, ал нақты қоғам білім беру ортасы ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты бірқатар сұрақтар туындайды: киберкеңістіктегі қандай нормалар, құндылықтар, қатынастар бар және олар нақты қоғамдағы нормаларға ұқсайды ма, ақпараттық квазисубъект ақпараттық функцияны орындай ала ма, ақпараттық шындыққа ауысқан тәрбие тұлғаға қандай өзгерістер беруі мүмкін? Киберкеңістіктің ерекшелігі онда әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа типі - бірқатар ерекше қасиеттері бар желілік қоғамдастықтар құрылып жатқандығында. Дәл осы квази-қоғамда жас ұрпақ әлеуметтенуге мәжбүр болады. Бұл жағдайда мінез-құлық үлгілері мен желілік навигация ережелерін, белгілі бір виртуалды желілік қауымдастықтың нормаларын, құндылықтары мен көзқарастарын, жалпы киберкеңістіктің әлеуметтік жүйесі шеңберіндегі өзара әрекеттесуді жүзеге асырудың ережелерін игеру нақты қоғаммен салыстырғанда түбегейлі жаңа болып шығады. Өздеріңіз білетіндей, адамның мінез-құлқы оның мотивациясымен анықталады. Білім сонымен қатар адамның белгілі бір тәсілмен әрекет етуге деген құштарлығын қалыптастырады. Даралау кезеңіндегі іс-әрекеттің негізгі қозғаушы күші - білім беру, оқыту және тәрбиелеу қажеттіліктерін қанағаттандырудың негізін қалайтын танымдық мотив. Даралау кезеңінде оқу қызметі қоршаған орта ретінде қызметтің басқа түрлерін қолданады. Көбінесе ойын және қарым-қатынас. Қазіргі зерттеушілер әлеуметтенудің ақпараттық кеңістікке ауысуының салдары қазіргі кезде интернетке тәуелділіктің әртүрлі формаларына ауысып, балалардың танымдық мотивациясының ойынға және интернет-коммуникацияға ауысуына алып келеді деп жазады [16].

Сонымен, танымның бастапқы мотивациясы жағымды, жағымсыз мотивтерді тудырады екен, мысалы, өзін көрсету, өзін растау, ынтымақтастық, қарым-қатынас, жеке қызығушылық, кек алу, билікке ұмтылу және т.б. Бұл адамға ақпараттық шындықтың әсері осындай өзара әрекеттесу тәжірибесімен емес, ақпараттық өзара әрекеттесуде қанағаттандыра алатын жеке мақсаттарды хабардарсезіну сипатымен байланысты болуы. Оқу үдерісі ақпараттық шындыққа барған сайын тереңдеп еніп бара жатыр, соның нәтижесінде уақыттың көп бөлігін виртуалды әлемде өткізетін жас адам өзінің құндылықтарын өзгертуге мәжбүр

болады. Сондықтан болар, зерттеулерде келесі деректерді жиі кездестіруге болады: «Интернет саясаттағы радикализмнің өршуіне арналған кеңістікке айналып жатыр, оған жастар жиі ұшырайды. ... Жастар қоғамның белсенді бөлігі бола отырып, саяси тәуекелдің деструктивті факторларының - радикалды саяси қауымдастықтардың, террористік құрылымдардың әсеріне ұшырайды. Радикалды қозғалыстардың картасында белсенді ерекше бағыт - бұл экономикалық проблемалармен және тиімсіз көші-қон саясатымен анықталатын ұлтшыл ұйымдар. Қазіргі жастардың өмір әлемінің виртуалдануы біздің заманымыздың радикалды дискурстарының таралуын күшейте алады. Интернет-форумдар мен сайттар радикалды ақпараттың басқарушысына айналады, бірінші кезеңде өздерінің желілік қоғамдастықтарына тартады, содан кейін нақты саясатта белсенді радикализмді бастайды. Интернет арқылы ақпараттың жедел таралуы террористік актілер қаупін едәуір арттырады, радикалды флешмобтар саясаттың маңызды факторына айналуы мүмкін» [16]. Шетелдік зерттеушілер Интернетті белсенді қолданатын балаларға көбінесе жыныстық сипаттағы хабарламаларға, адамгершілікке жат әрекеттер, бұзақылық және т.б. түріндегі бейнелерге жиі ұшырайды дейді [15]. Ақпараттық шындықта жас ұрпақтың бойына тек жақсы қасиеттерді ғана емес, жағымсыз құндылықтарды сіңіретін түрі жоқ ақпараттық квазисубъекттер бар. Мұнда тағы бір аспект бар. Өздеріңіз білетіндей, құндылық қатынастар адамдарда тұлғааралық қатынас процесінде дәстүрлі әлеуметтенуі кезінде қалыптасады. Мұнда не берілетіні және оның қалай болатындығы маңызды. Мысалы, бізде халық ауыз әдебиеті: ертегілер, аңыздар, әндер, дастандар, түрлі халықтық мерекелер мен дәстүрлер. Мұндай тәжірибені беру ұрпақ арасындағы тікелей байланыс арқылы да, жанама түрде де болады (мысалы, кітаптар). Ақпараттық коммуникация дамыған сайын ұлттық фольклор, әрине, өзгеріске ұшырайды. Демек, ақпараттық шындық ортасына ене отырып, бала жас кезінен бастап өзіне тән емес шетелдік мәдениеттің әсерін сезіне бастайды. Ол бұл ықпалға қарсы тұра ала ма немесе ол басым бола ма? Ақпараттық өзара әрекеттесу өмірдің өзегі болып табылатын қазіргі әлемде дәстүрлерді қалай сақтауға және оған баланың бейімделуіне қалай жағдай жасау керек? Осы дәстүрлерді сақтау керек пе немесе олардан адамды мәжбүрлейтін, адамды үнемі күйзеліске ұшыратқандықтан, одан бас тарту керек пе? Ақпараттық шындықтағы тәрбие ұлт шеңберінен тыс және ақыл-ойдан жоғары процесс ретіндегі адамның бойында космополиттік қасиеттерді дамытуға қабілетті. Ақпараттық өзара әрекеттесу басқа әлеуметтік өзара әрекеттесу сияқты адамның санасының, оның өмірі мен іс-әрекетінің жаһандануына ықпал етеді. Оның болмысын әмбебап ету, оны жалпы адамзаттық мазмұнмен толтыру процесі объективті жүреді. Балаға не үйренеді, кімнен үйренеді және қандай сенімді сіңіреді маңызды емес.

Адамды ұлттық негізден айыру арқылы біз оның бүкіл өмірінің қорынан айырамыз. Бұл тіл, ғұрыптар, дәстүрлер, нанымдар. Ұлттық негізін жою арқылы біз менталитетті ғана емес, тұтас халықты құртып жібереміз. Орташа (бір өлшемді) адам дүниеге келеді. Бірақ орташа тұлғалар болуы мүмкін бе? Мүмкін емес, өйткені баламасы жоғалады. Адамдар арасындағы қатынастар әлемін теңестіріп, біз еріксіз тұңғыққа қарай бет алдық, өйткені біз өзін-өзі дамыту көзін жоғалтамыз. Білім берудің маңызды міндеттерінің бірі - коммуникативті дағдыларды дамыту. Зерттеушілер ақпараттық ортадағы қарым-қатынас процесі субъективті, тұлғасыз, жасырын түрде жүретіндігін атап өтеді [16].

Жасөспірімдердің мұндай қарым-қатынасының маңызды ерекшелігі - ақпараттық өзара әрекеттесу кезінде нақты қарым-қатынас нормалары мен этикасын сақтау қажет болмай қалады. Ақпараттық квазисубъектілер адами қарым-қатынасты «тұлғаға жатпайтын» құндылық бағдарларының стандартталған әдістеріне, адамзат мәдениеті әлемін бұзатын ұтымды клишелер жиынтығына айналдырады. Балалардың өздері де нақты қарым-қатынасты алмастыруға құштар. Бұл, ең алдымен, өзінің мінез-құлқы туралы рефлексияның болмауына байланысты: жасаған жаман ісі туралы ешкім білмейді, ал зиянды нәтижелердің көрінбеуі баланың оның мінез-құлқының ешкімге зияны жоқ деп сенуіне мүмкіндік береді. Мұндай түсінік Интернет байланысына тәуелділікке әкелуі мүмкін. Қорытындылай келе, балалар мен жасөспірімдер үшін пайдалы және қорғалатын ресурстарды құру тұрғысынан мемлекет тарапынан қазіргі уақытта да, Еуропада да оң өзгерістер орын алғанын атап өткім келеді. Балаларды ақпараттық шындықтың жағымсыз әсерінен қорғауға бағытталған шараларды әзірлеуге бағытталған диссертациялар көбейіп келеді [14].

Сонымен, зерттеу ақпараттық шындық дамып келе жатқан тұлғаны дараландыруға екіұшты әсер ететіндігін көрсетті. Бір жағынан, бұл адамның жеке дамуына мүмкіндік туғызады, бірақ сонымен бірге әлемді стереотипті машиналық көзқарас қалыптастырып, бірыңғай байланыс формалары арқасында оны даралықтан айырады. Ақпараттық өзара әрекеттесу танымның жаңа тәсілдерінің таралуына мүмкіндік ашады, сонымен бірге ол адамның санасы мен психикасына зиянды әсер ету қаупін туғызады. Ақпараттық шындықтағы білім әлеуметтену уақытын жеделдетуге және ықшамдауға мүмкіндік береді, бірақ сонымен бірге адамның мінез-құлқындағы жағымсыз көріністердің пайда болуына әкеледі. Ақпараттық шындықтағы құндылықтар жүйесі әрдайым жақсы емес, нақты қоғам құндылықтарынан өзгеше болуы мүмкін. Ақпараттық квазисубъектілердің әсерінен болған даралану процесі нақты өмірде маңызы жоқ жалған қасиеттердің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Адамның жеке қасиеттерін дамытудың орнына ақпараттық квазиденттер, ақпараттық объектілер психикалық

ауытқулардан зардап шегетін және ұлттық мәдениетке жатпайтын орташа, тұлғасыз адамның қалыптасуына әкелуі мүмкін. Ақпараттық шындық квазисубъектілерінің жеке тұлғаны әлеуметтендіруді басқаруын шектейтін шараларды күшейту қажет. Барлық деңгейдегі әлеуметтену субъектілері (тұлға, әлеуметтік институт, қоғам және т.б.) әлеуметтік тәжірибені беру кезінде ақпараттық шындықты тиімді пайдалану жолын білуі керек. Ол жеке тұлғаны қалыптастыруға қабілетті, педагогикалық тұрғыдан бейтарап емес екенін білуі керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. 5-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2003. 364 с.
2. Батенин С.С. Человек в его истории / С.С. Батенин. Л.: ЛГУ, 1976. 296 с.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. СПб: СОЮЗ, 1997. 250 с.
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика / А.В. Мудрик. М., 2007. 224 с.
5. Грязнова Е.В. Прикладные проблемы философии: научно-педагогический опыт: Монография / Е.В. Грязнова, Л.А. Зеленов-Гжелль: ГГУ, 2015. 164 с.
6. Грязнова Е.В. Идентификация человека в информационной реальности / Е.В. Грязнова // Психология и психотехника. 2013. № 4(55). С. 371-379.
7. Ивушкина О.В. Социализация молодежи в условиях информационного общества / О.В. Ивушкина // Историческая и социально-образовательная мысль. 2012. № 2. С. 164-170.
8. Марченкова Н.Г. Интернет-социализация молодежи: анализ взаимосвязи с интернет-зависимостью // Среднее профессиональное образование. 2010. № 4. С. 55-56.
9. Грязнова Е.В. Информационное взаимодействие в образовании: прогресс или регресс? // Философия и культура. 2012. № 7. С. 123-129.
10. Громыко Н.В. Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования / Н.В. Громыко // Вопросы философии. 2002. № 2. С. 173-185.
11. Егерев С.В. Компьютеры в образовании: пределы возможного / С.В. Егерев // Информационные технологии и образование. М., 1996. С. 105-110.
12. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции / А.И. Ракитов. М., 1991. 287 с.
13. Антоненко А.А. Интернет-зависимость подростков от компьютерных игр и онлайн-общения: клинико-психологические особенности и профилактика: автореф. ... канд. психол. наук. М., 2014. 19 с.

14. Данилов С. А. Риски и потенциал интернет-социализации молодежи/ С.А. Данилов // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2012. № 2. Т. 12. С. 42-47.

15. Опарина И.Г. Интернет в современном обществе (социально-философский анализ): Монография / И.Г. Опарина. Иркутск, 2004. 105 с.

16. Грязнова Е.В. Информационная культурология как научное направление: философско-методологический анализ // Философия и культура. 2016. № 3. б. 452-458.

References

1. Andreeva G.M. Sotsialnaia psihologiya: Ýchebnik dlia vysshih ýchebnyh zavedeniı / G.M. Andreeva. 5-e izd., ispr. 1 dop. M.: Aspekt Press, 2003. 364 s.

2. Batenin S.S. Chelovek v ego istorii / S.S. Batenin. L.: LGÝ, 1976. 296 s.

3. Pıaje J. Rech ı myshlenie rebenka / J. Pıaje. SPb: SOIÝZ, 1997. 250 s.

4. Mýdrık A.V. Sotsialnaia pedagogika / A.V. Mýdrık. M., 2007. 224 s.

5. Griaznova E.V. Prikladnye problemy filosofii: naýchno-pedagogicheskiı opyt: Monografiia / E.V. Griaznova, L.A. Zelenov-Gjel: GGÝ, 2015. 164 s.

6. Griaznova E.V. Identifikatsiia cheloveka v informatsionnoi realnosti/ E.V. Griaznova // Psihologiya ı psihotekhnika. 2013. № 4(55). S. 371-379.

7. Ivýshkina O.V. Sotsializatsiia molodeji v ýsloviiah informatsionnogo obestva / O.V. Ivýshkina // Istoricheskaiia ı sotsialno-obrazovatelnaia mysl. 2012. № 2. S. 164-170.

8. Marchenkova N.G. Internet-sotsializatsiia molodeji: analiz vzaimosvıazi s internet-zavisimostí // Srednee professionalnoe obrazovanie. 2010. № 4. S. 55-56.

9. Griaznova E.V. Informatsionnoe vzaimodeistvie v obrazovanii: progress ılı regress? // Filosofiiia ı kýltýra. 2012. № 7. S. 123-129.

10. Gromyko N.V. Internet ı postmodernizm – ih znachenie dlia sovremennogo obrazovaniia / N.V. Gromyko // Voprosy filosofii. 2002. № 2. S. 173-185.

11. Egerev S.V. Kompýtery v obrazovanii: predely vozmojnogo / S.V. Egerev // Informatsionnye tehnologii ı obrazovanie. M., 1996. S. 105-110.

12. Rakıtov A.I. Filosofiiia kompýternoi revoliýtsii / A.I. Rakıtov. M., 1991. 287 s.

13. Antonenko A.A. Internet-zavisimost podrostkov ot kompýternyh igr ı onlain-obeniia: kliniko-psihologicheskie osobennosti ı profilaktika: avtoref. ... kand. psihol. naýk. M., 2014. 19 s.

14. Danilov S. A. Riski i potentsial internet-sotsializatsii molodeji/ S.A. Danilov // Izvestiia Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Filosofiya. Psihologiya. Pedagogika. 2012. № 2. T. 12. S. 42-47.

15. Oparina I.G. Internet v sovremennom obestve (sotsialno-filosofskii analiz): Monografiia / I.G. Oparina. Irkutsk, 2004. 105 s.

16. Griaznova E.V. Informatsionnaia kultiurologiia kak nauchnoe napravlenie: filosofsko-metodologicheskii analiz // Filosofiya i kultura. 2016. № 3. b. 452-458.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИНФОРМАЦИОННОМ СОЦИАЛИСТЕ

Б.А.АМАНИЯЗОВА

Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Аннотация: В информационном обществе социальный опыт уже не может передаваться традиционными методами. С юных лет современный человек вынужден заниматься информационным взаимодействием в информационной реальности, созданной информационными технологиями. Второй этап социализации личности - индивидуализация, являющийся наиболее активным этапом образования и воспитания личности, часто находится под контролем информационных квазисубъектов, а не реальных социальных субъектов. В статье рассматриваются возможные негативные последствия такой персонализации. Изучение индивидуации как периода традиционной и информационной социализации личности основывается на субъектно-субъектном подходе. В работе использовались методы анализа и синтеза. Основным выводом исследования является обоснование того, что индивидуализация в информационной социализации человека имеет положительные и отрицательные последствия. Самое опасное: возможность формирования средней, универсальной личности, не принадлежащей к национальной культуре. Причина не только в переходе социализации в информационную реальность, но и в передаче функций управления этим процессом информационным квазисубъектам.

Ключевые слова: информационное взаимодействие, социализация, интернет-зависимость, информационная реальность, информационная социализация, информационная квазитема, индивидуализация,

INDIVIDUAL PROBLEMS IN THE INFORMATION SOCIALIST

B.A. AMANIYAZOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Abstract In the information society, social experience can no longer be transmitted by traditional methods. From a young age, a modern person is forced to engage in information interaction in the information reality created by information technologies. The second stage of personality socialization - individualization, which is the most active stage of personality education and upbringing, is often under the control of informational quasi-subjects, not real social subjects. The study of individuation as a period of traditional and informational socialization of an individual is based on a subject-subjective approach. Analysis and synthesis methods were used in the work. The main conclusion of the study is to substantiate that the individualization in the informational socialization of a person has positive and negative consequences. The reason is not only the transition of socialization to informational reality, but also the transfer of management functions of this process to informational quasi-subjects.

Key words: information interaction, socialization, Internet addiction, information reality, informational socialization, informational quasi-topic, individualization,

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

IRSTI 14.35.01

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF FORMING LEGAL CULTURE OF STUDENTS

A.K. TOGAIBAYEVA^{1[0000-0002-2071-9536]}, **M.R. SHAMTIEVA**^{2[0000-0003-0881-7915]}

¹ K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

² Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation

* e-mail: marina.romanovna2015@yandex.ru, aikat_76@mail.ru

Abstract. In the following article, the author focuses on the issue of legal culture of young people studying in higher educational institutions today. Also, she has analyzed the mentioned concept and described it scientifically. Focusing on the problem of moral behavior of young people, she revealed its important points. She spoke about the connection of legal propaganda with the formation of legal culture and the principles of pedagogy, and its impactance in the education of students. The author points out that the legal culture of the teacher consists of observing the requirements of the law, protecting the interests of the students, protecting his own interests, and making sufficient use of the concepts of debt and duty in daily life. Furthermore, the article points out the connection of problems of prevention of various offenses among young people by means of pedagogical conditions and pedagogical principles. The level of legal culture, the conditions of its formation, and opportunities are also mentioned by the author. It is also mentioned the importance of the students of pedagogical education programs, where future specialists are being educated, of legal actions in the society, knowing and implementing the law and being able to observe the norms within the framework of the law. The article is considered to be important for the formation of knowledge within the framework of legal culture for future specialists.

Key words: students, legal culture, higher educational institution, pedagogical position, pedagogical opportunity, pedagogical conditions.

Legal culture is an integral part of political and moral culture, which describes the various interactions of a person with legal actions and laws in society. If we analyze this concept, firstly, legal culture is closely related to politics; secondly, legal norms can be observed and enforced. Formation of legal culture means knowledge of the legal system of the state, respect for the main legal norms, and the desire to preserve them in one's actions.

Taking into account all the above mentioned information, it can be concluded that legal education formation is one of the most important issues today, along with educating young people to observe general moral and behavioral norms.

Another very important aspect is the formation of a legal attitude of students. If we analyze

the educational activities currently held in higher educational institutions, we will see that orientation to legal culture is not taken into account. Moreover, the age and personal characteristics of the students are not taken into account. In this point, there is an insufficiency of special programs and teaching-methodical tools, as well as an insufficiency of legal knowledge and culture even among the curators engaged in educational work and individual people who manage this work. One of the most important forms of formation of legal culture is to consider its aspects that contribute to legal culture in the teaching of any subject, especially in the teaching of moral subjects. Otherwise, it will remain only at the level of propaganda and will not reach the level of legal awareness. The main goal of legal education is the formation of legal culture, and its indicator is the formation of legal habits and skills [1].

Legal propaganda is promoting the idea of forming behavior in accordance with the rules of law in a legal state among young students. It is intended to give importance to the formation of legal culture by spreading and promoting the content of legal actions and behavior among students. In other words, it is one of the forms of work that guides the legal knowledge and activities of students and contributes to the formation of knowledge. It can be done through the mass media, for example, through radio, television shows, periodicals, lectures outside the classroom, etc. The effectiveness of legal advocacy is shown by students' search for the ideas of law, their conscious understanding of the need to follow it, and their awareness of the legality of any action that contradicts it.

Formation of legal culture through legal propaganda is not carried out purposefully, systematically, and consistently today. There is also the lack of television programs such as "Sud idet", "Chas suda", "Gromkie prestuplenie mira" in the mass media and finally there is also shortage of qualified legal personnel and law enforcement for these works and finally insufficient involvement of organs. It is also known that the materials published in periodicals are only informative without considering their pedagogical effectiveness. As it is known, there are rules and principles to be followed in any pedagogical activity. It consists of educational principles in general pedagogy.

We decided that young people should have their own positions that can be used as a basis for the formation of legal culture based on the main positions of the theory of education, taking into account the peculiarities of legal knowledge and education, based on the works of well-known pedagogues-scientists and psychologists related to the education of young people. Those principles should have the opportunity to be used in general legal culture and legal education work, along with young learners, in general children and other institutions (penitentiary institutions) in legal culture formation measures[2].

It is possible to consider the points where the originality of legal culture pedagogical possibility

is intertwined with its principles. After all, these features are connected with the field of legal education of pedagogy, including principles of education. Its general nature can be seen from:

- each learner knows his/her rights;
- to be able to understand the basics of law;
- respect the rights of others;
- readiness to protect the legal interests of the humanity;
- psychological preparation for law enforcement (inner soul and emotional behavior, their connection with consciousness).

These features of the formation of legal culture include the most important psychological and pedagogical laws of its organization and the results of a set of advanced pedagogical practices. Afterward, it is possible to define the following principles of legal culture formation:

- activities aimed at forming a legal culture should cover the majority of students as much as possible and organize continuous, systematic work with them;
- considering legal education as the main means of formation of legal culture and approaching it in terms of state legislation;
- axiological approximation position - students' consideration of legal values in combination with personal moral, behavioral values;
- culture of providing social and legal services, legal self-support;
- consists of the positions of law enforcement and law enforcement activities.

It is the position of covering the majority of students and organizing continuous, systematic work with them today. Organization of regular, continuous legal education work with everyone from students to teachers of higher educational institutions, and directing it to the formation of legal culture. Here, in order to increase its efficiency, use all rational pedagogical methods and constantly modify its forms to make them more attractive. Finally, it will become a basis for everyone's self-improvement and self-education as they grow older.

At the same time, it is considering legal education as the main means of formation of legal culture, and approach it in terms of state legislation. The future teacher, today's student, of course, they are not lawyers. Therefore, we found out in our preliminary research that most of them think that "it is necessary to know the law, but we do not need it." Therefore, the future teacher should organize their work around the idea that it is not a duty to know the law, but it is a duty to follow it. This is not only memorizing and knowing the norms of the Law, but the legal state obeying the law, not forgetting the question "have I destroy the rules of morality" in its activities and actions [3]. As it is known, the legal culture begins with the observance of this morality. Therefore, students have to

protect the interests of its citizens, and contribute to the development of the state as good citizens of the legal state. All citizens of the state, including the community of teachers, do not have to be lawyers. However, it is obligatory to have legal culture.

Legal culture is an integral part of the general attitude of every pedagogue, and its foundation is legal awareness. And it is based on the general ideology of the state. The well-known research scientist G.P Davydov claimed that the absence of ideology is also an ideology, and also P.S Makhov claimed that if there is no legal ideology in the state, the laws will not serve the life and daily life of the people, however will turn into a pleasant conversation and an unrealizable dream. In spite of that, if it is determined that the legislative rules and norms are aimed at each of its citizens along with the state, if it is revealed that the interests of the state are combined with the interests of each of its members, then law and justice are accepted as a general state phenomenon that has a great influence on each of its citizens. Therefore, legal education in pedagogic educational institutions turns into a knowledge-based legal culture of a future professional teacher.

Legal education is not just the memorization of general rules of the law of the future teacher, but his general knowledge of the aspects related to his profession, including the understanding of general moral aspects, for example, general memorization of individual rules, brief principles. At the same time, it is very important to know one's rights and duties related to the Labor Code, to know the rights, interests, and duties of students in educational programs and to convey it to them.

Therefore, students should learn the following legal norms that regulate their actions in their future profession:

- to know the rules of moral law;
- learn legal norms that protect the interests of students and preserve justice;
- to know that law is a tool aimed at the welfare of mankind;
- knowing that law enforcement is not just punishment or violence;
- law enforcement means obeying the law, understanding what it means to obey the law and conveying it to students;
- learning that compliance with legal norms can only be powerful when combined with moral and behavioral education;

These rules of legal education should always be taken into account in every activity conducted for all this purposes mentioned above.

The position of axiological approximation is the students' consideration of legal values in combination with personal moral and behavioral values; By approaching the formation of legal culture in this context, it helps students to learn that adherence to legal norms and moral norms makes

their life safer and avoids complications. Here, moral norms such as good and bad, justice and injustice, duty and debt in character education are accepted as clarified, scientifically based legal concepts. At the same time, it is important to form not only legal knowledge in the mind of every future teacher specialist, however also feelings of value and understanding of the daily life manifestations are also important. After all, a teacher is not a lawyer, but a teacher educates future citizens, and becomes an example of morality for them. At the same time, the main issue to be remembered is not only to inform students about legal norms, but also to form a legal belief that it is important and valuable in the mind of each of them, for their own interests and not for others [4].

Legal consciousness and legal feeling, legal norms are established as a life orientation, a principle to be followed in everyday life. Only then legal norms will have the power to regulate human life.

It requires clarifying the meaning and importance of legal norms in person's life and society, teaching ways to observe and adhere to them, showing their correctness and justice. This can be realized through the analysis of real-life evidence, statistics, or the evaluation of the relationship between quantity and quality, and its theoretical nature.

In addition, the culture of providing social and legal services is to consider legal norms and legal acts not as a tool that threatens and punishes citizens, but as a tool that seeks public good, protects citizens, and protects individuals from various evils, creating conditions for successful work and enjoyment of life. The legal culture of the teacher consists of observing the requirements of the law, protecting the interests of students, protecting one's own interests, and making sufficient use of the concepts of debt and duty in life.

First of all, it is necessary to prepare students psychologically and pedagogically within the walls of the university. Although these are not yet present, elements of social services are observed in schools and higher educational institutions. Forming a legal culture is not memorizing all the laws, but knowing how the rules of law protect, how to regulate it if someone violates it, what difficulties the violation of the law leads to, how to contact the law enforcement agencies in the event of a violation, how to prevent others from violating the law. should know not to give. In addition, young people learn the ways to explain and discuss, debate and gather information, in order to feel the unity of responsibility and law enforcement, their responsibility to others, their duty to the state, and to protect their rights while protecting the rights of others.

The unity of moral and legal norms, respect for the rights of others, the more legal opportunities a person has, the more his duties and responsibilities increase. Lack of legal duty leads to irresponsibility, if there is no duty, irresponsibility appears, which in turn leads to violation of law.

As a person grows up, his legal and moral responsibility should increase. In Kazakhstan, legal responsibility is partially obligatory from the age of 14, from the age of 16 to the age of 18. In this regard, the concepts of "my right ends where the student's right begins" and "I have the right to do everything that does not contradict the law" should be formed in the minds of teachers.

Therefore, the position of legal self-support is an important issue in the formation of the legal culture of students, and each of them should first of all understand that they should be ready to protect their rights. Because that's where the phrase "everyone's fate is in his own hands" is appropriate. Since the law is the most powerful of all, obedience to it must always be firmly rooted in the mind. For this purpose, in the educational work conducted among students, it is necessary to show with evidence that the crime does not lead to good, to explain why and how people are forced to answer before the court "unexpectedly".

Revealing the reasons and consequences of this, revealing the psychological and domestic conditions of the reasons that led to the violation of the law, lack of education and low culture, lack of moral qualities, lack of habits to comply with the law, poor spiritual needs, lack of civil education, lack of responsibility and discipline, with bad habits, demands to reveal that he does not know how to satisfy his demands, lacks love for people and others.

It is known that when economics becomes an ideology, the ignorance of each person, who cares about nothing but their own interests, the pursuit of money, wealth, worldliness, in many cases leads to illegal actions and violations. It is necessary to understand that it is natural that various small irregularities and minor violations of the law become serious as they grow. There is A.S. Makarenko's quote "Every person should be able to withstand bad influences in life. It is more important to teach a person to resist evil than to protect him from it". At the same time, there useful to train students to analyze the causes and consequences of different situations. In some cases, lack of knowledge of the law, giving in to the deception and seduction of others, going into matters with unknown consequences without thinking ahead, lack of legal knowledge and experience, and unreasonable credulity lead to unexpected misfortunes. Such analyzes increase the legal knowledge of students and ensure their personal safety. Students of Pedagogical Institute are not lawyers, but formation of legal culture requires them to have legislative knowledge.

The position of students' social rights protection activity is also important. The position of legal activity is the practical activity of the student, based on general educational positions. This is the unity of words and actions.

In the past, in order to increase the legal activity of students and to help public order bodies, they used to participate in evening duties such as the "People's Squad", during pedagogical practice,

they were on duty at village and district law enforcement offices, and they were involved in such things as helping out at points for the placement of neglected children. Revival of this work will increase the legal activity of students and contribute to the formation of legal culture [5].

Therefore, in order to increase interest in this subject and legal-pedagogical activities in the formation of legal culture of students, it is recommended to enrich teaching methods and increase the efficiency of teaching, to use new technology in order to enrich legal knowledge; especially active methods that contribute to the formation of the legal consciousness of young people - problem-based learning, debates, debates, contests, games, etc ; organization of research works of students, which motivates them to self-search, to supplement their knowledge on their own, to think about the received knowledge, and to prepare reports for conferences, write abstracts, analyze the sources of knowledge from a pedagogical and legal point of view; It is very important to analyze individual materials and write an opinion on them.

It is important to improve the content of teaching subjects that contribute to the formation of legal culture, to supplement them with modern theoretical information; education of moral subjects has a special place in formation of legal culture of students. Taking this into account, the history of pedagogy, educational methodology and technology, theory of family education, introduction to the teaching profession, etc., are considered pedagogic subjects in higher pedagogical educational institutions; combination with legal knowledge; consideration of aspects of legal knowledge related to psychology in the teaching of psychology subjects; it has a special place in forming the legal culture of students in the teaching of philosophy subjects, especially sociology, revealing its points related to civil law.

Organization of general literacy activities on the basis of a systematic and special program in order to form a correct concept and understanding of law; in this regard, organization of special courses for the formation of knowledge and skills clarifying concepts such as obeying the law, law enforcement, debt, duty, duty, honor and giving information about their importance and meaning; Understanding the relationship between moral norms and legal norms is a component of legal culture. Therefore, creating and presenting own system of works is the main condition for forming the legal culture of students.

In the organization of educational work, legal education should not be separated only by its parts, for example, drug addiction, alcoholism, gambling, etc. While integrating the formation of the legal culture of students into the system of work it is essential not to distinguish them as opposites; combining this with social-pedagogical activities among young people; it is highly effective to identify those who have been victimized among student youth and to organize individual and group

training and education with them.

So, one of the most important conditions for the formation of the legal culture of students is to consider and implement measures to create the need for legal culture by effectively organizing their free time on the part of educational institutions, and at the same time to teach students to use their free time effectively and adapt to it.

Organization of extracurricular activities related to law among schoolchildren during pedagogical practice in order to form a culture of students based on fundamental knowledge of law and to create conditions for them to test it in practice; in this regard, the creation and presentation of programs, plans of open educational hours, and systems of educational activities is one of the most important conditions for the formation of their legal culture; creating conditions for students to use the acquired theoretical knowledge in work practice while combining the content of study with practice; in this regard, the necessary aspects of mixing in public law enforcement work in addition to educational practice are noted.

Only participation in specific extracurricular activities allows students to see if their legal culture has been formed and to what extent; it motivates them to identify their successes and shortcomings and work with them in future individually. Therefore, involvement in public affairs related to law enforcement is one of the most important conditions for forming students' legal culture.

Another important tool that requires appropriate use in the formation of the legal culture of future specialists is the influence of religious and behavioral culture. It is known that in the modern society of Kazakhstan, there are negative actions such as ignoring the influence of religion on the education of young people, or not understanding it, not paying attention to it, not recognizing it. When it comes to religion, there is a desire to show it as a tool that has a negative influence on people, especially to form an opinion against the religion of Islam, which is practiced by the majority of local people. But the influence of any religion on the human mind cannot be ignored. Probably for that reason, the concept of "religion is opium" appeared. Therefore, whether we like it or not, religion lives in society and it takes a firm place in the minds of the young generation. In that case, it should not be ignored, but on the contrary, it is necessary to consider scientifically-pedagogically and psychologically based ways of using its potential rationally and effectively.

In the USA and other Western and Eastern European countries, which we have always used as an example, as well as in the Russian state, there is a wide opportunity to recognize this religious education and its great culture. In particular, chapters and sections on religion and its use as a means of education have been written in recently published pedagogy, history of pedagogy, social pedagogy, social psychology, general psychology, educational technology and methodology, and other

textbooks and educational materials. Therefore, it seems that the time has come for us to take up this issue and use the opportunity.

However, all major religions try to protect young people from sexual misconduct, crime, theft, drug and alcohol abuse, and gambling. According to pedagogues, psychologists, and philosophers studying this issue, the secular principles and rules of human behavior, not given by God and created by people, are conditional and cannot penetrate deep into the human mind. This can be attributed to the saying "the law is written in order to break it", which is widespread among the people and whose author is unknown.

In this regard, in Russia, a religious studies and faith program and a textbook were created for its students, and a magazine called "Duhovno-nravstvennoe vospitane" was published. However, this is also facing opposition from the society. Although in Kazakhstan, the priests publish magazines such as "Nur Shapagat", "Islamic World", and "Mother Tongue", "Kazakh Literature", "Islam and Civilization" newspapers publish materials related to religious studies. The use of these opportunities in the work aimed at forming a legal culture among young people contributes to their belief, faith, and feelings. In order to fundamentally implement moral education, first of all, it is necessary to change the attitude towards religion, and then to consider ways of using the possibilities of religious knowledge and religious belief. In general, it can be said that its path is known.

Pedagogical scientists like G.Shchukina, Yu.K.Babansky, N.I.Boldyrev, etc. said that special pedagogical conditions should be created for the effective implementation of various educational activities of general pedagogy which based on the general rules defined by them.

Summing up opinions related to legal education in the researches of scientists, it is characterized by the need to increase the possibilities of influencing on the formation of students' legal culture of the identified pedagogical conditions.

It was established that the basis of pedagogical conditions is to create the need for legal culture of young people, which contributes to the combination of legal knowledge and moral feelings. Its dimensions are the upbringing of legal norms and moral feelings, and its indicators are that every student, as a citizen of the state of Kazakhstan, intertwines the Civil Code and civil law with moral norms such as charity, mercy, justice, honesty, debt, duty, demand, understanding the essence of these concepts and feeling, understanding them; to distinguish and connect the relationship between feeling and law [6].

So, the organization of pedagogical activity is its influence - creation of conditions for alignment of legal positions and habits, skills, and its dimensions - conscious formation of legal activity; the influence of knowledge of moral standards on the systematic acquisition of general

knowledge about legal rules and principles; to know the content and meaning of the concept of "legal culture" and to be eager to follow and implement it in the management of the educational process; theoretical knowledge of legal norms and moral positions and ability to combine them in practice;

Pedagogical condition contributing to the formation of legal culture of students is the existence of a work system aimed at developing legal culture. Its implementation on the basis of a certain system will contribute to the establishment of continuity and integration between legal awareness and legal feeling, legal actions of young people. Its measure is to constantly actively participate in and intervene in all activities for the formation of legal culture, mastering the purpose, tasks, and content of legal culture formation; able to act as an example in demonstrating legal culture in practice; knowledge of the methods, ways, and forms of influencing others; adherence to moral and legal norms in pedagogical activities;

We believe that this pedagogic system and pedagogic conditions will give chance to start the way for effective implementation of formation of pedagogic culture of learners.

The contents of legal culture formation work are the following: moral attitudes and combination of legal knowledge, knowledge and skills; formation of legal positions and recognition of moral norms as the basis of legal norms; knowledge of one's rights and mastery of moral relations; to be able to understand the basics of law; respect the rights of others; readiness to protect the legal interests of the general humanity; psychological preparation for law enforcement (inner soul and emotional activity, their connection with consciousness); organization of pedagogical activities to increase legal activity;

To master the following principles of legal culture formation, to take into account the individual characteristics of each person in solving various situations;

- to recognize the position of combining morality and legal knowledge as the main duty;
- motivation to show a positive example of legal culture in pedagogical activities;
- to be ready to constantly monitor, notice, take into account, critically evaluate one's own actions and correct shortcomings;
- observe moral standards and legal requirements in pedagogical relations with any person (student, parent, colleague, etc.);
- combination of teaching skills and legal culture in pedagogical activities;
- to be active in the prevention of any crime.

As a result of the influence of the cited pedagogical system and pedagogical conditions, we had the opportunity to determine the composition of the students' legal culture and the levels of their formation as follows. Composition of students' legal culture:

- 1) conscious integration of legal knowledge and moral norms;
- 2) continuity of moral feelings with legal principles;
- 3) we defined it as a combination of preservation and protection of legal norms of a person with pedagogical activity.

Thus, an indicator of the high level of the students' conscious integration of legal knowledge and moral standards is sufficient general knowledge of legal rules and principles; learned moral standards; knows the content and meaning of the concept of "legal culture"; student is eager to follow and fulfill them in managing the educational process; can combine legal norms and moral positions; insufficient general knowledge of intermediate legal rules and principles; learned moral standards; Although student knows the meaning of the concept of "legal culture", student cannot reveal its content; in the management of the educational process, there is a lack of compliance with legal norms and moral principles; insufficient general knowledge of basic legal rules; despite having mastered moral norms, learner is unwilling to follow them; cannot fully reveal the content and meaning of the concept of "legal culture"; student is eager to follow and implement them in managing the educational process;

Also, the indicator of the high continuity of moral feelings with legal principles is that students adhere to the concepts of debt, duty, duty, justice, charity, mercy, along with the concepts of not limiting the freedom of the individual, not touching his honor, not harming his health, not violating his personal rights; preservation and consolidation of economic, social and political rights of a person; desire to follow these concepts in action; intermediate indicator - the concepts of debt, duty, duty, justice, charity, mercy, not to limit the freedom of the individual, mastered the concepts of non-violence and non-harm to health, non-infringement of personal rights, but is reluctant to adhere to them in practice; knows the need to preserve the economic, social and political rights of a person, but it is not enough to follow them in practice; basic - he has not fully mastered the concepts of debt, duty, duty, justice, charity, mercy, not to limit the freedom of the individual, not to harm his honor, not to harm his health, not to violate his personal rights, therefore, he is less motivated to follow them in practice; knows the need to preserve the economic, social and political rights of a person, but it is not enough to follow them in practice;

If the learner combines the preservation and protection of legal norms with pedagogical activities - the measure of the formation of legal culture, the indicator of his/her high level – he/she has mastered the methods and forms, contents of recognizing state documents and conveying them to others; can reveal the relationship between moral norms and legal norms and student is eager to observe them in pedagogical activity; participates in public works and student is active in involving

others; enough self-improvement quests; intermediate - indicator, although person is eager to learn state documents, he/she has not fully mastered the methods, forms, and content of communicating them to others; can reveal the relationship between moral norms and legal norms, but student is not active enough in following them; he/she is eager to preserve them in his pedagogical activities, actively participates in public affairs and involves others; their search for self-improvement is insufficient; although he is eager to learn basic state documents, he/she has not fully mastered the methods, forms, and content of delivering them to others; can reveal the relationship between moral norms and legal norms, but is not active enough in following them; eager to preserve them in pedagogical activities, but slow to intervene in public affairs and attract others; their search for self-improvement is insufficient;

References

1. Verb E.A. Relationship between the aesthetic and pedagogical culture of the future teacher // Problems of aesthetics of education and education. Collection of scientific works, edited by V. V. Kukshanov. - Moscow, 1988, p 99-107
2. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Section), December 27, 1994
3. Constitution of the Republic of Kazakhstan, August 30, 1995
4. Gorlinsky I.V. Pedagogical system of flexible training of specialists in higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation. -Moscow, 1997
5. Korneev S.M. Methods of teaching practical classes in civil law // Methods of teaching legal subjects. - Moscow, 1986
6. Baltabaev M.Kh. Pedagogical cultural studies. -Almaty: Umai, 2003

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

¹А.Қ.ТОГАЙБАЕВА, ²М.Р.ШАМТИЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті., Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

Қазан федералдық университеті, Қазан қаласы, Ресей Федерациясы

*e-mail: marina.romanovna2015@yandex.ru, aikat_76@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада автор бүгінгі таңдағы жоғары оқу орындарында білім алушы жастардың құқықтық мәдениеті мәселесіне тоқталады. Сонымен қатар, аталған ұғымды талдап, оған ғылыми тұрғыда сипаттама

берген. Жастардың адамгершілік-құлықтық мәселесіне тоқтала келе, оның маңызды тұстарын ашып көрсеткен. Құқықтық мәдениет қалыптастырумен құқықтық насихаттың педагогика ұстанымдарымен байланысын, білім алушылардың тәрбиесіне әсерін сөз еткен. Педагогтың құқықтық мәдениеттілігі заң талаптарын сақтау, оқушы шәкірттердің мүддесін қорғау, өз мүддесін қорғау, қарыз бен парыз ұғымдарын тұрмыста жете пайдаланудан тұратындығын автор атап көрсетеді. Сонымен қатар, жастар арасындағы түрлі құқықбұзушылықтың алдын алу мәселелерін педагогикалық шарттар мен педагогикалық ұстанымдар арқылы байланысту тұстары да зерделенген. Білім алушы жастардың, соның ішінде педагогикалық білім бағдарламасы бойынша білім алушылардың құқықтық мәдениет деңгейі, оның қалыптасу шарттары, мүмкіндіктері де сөз етіледі. Қазіргі таңдағы болашақ мамандар тәрбиеленіп жатырған педагогикалық білім бағдарламалар білім алушыларының қоғамдағы құқықтық әрекеттері, заңды білуі, орындауы және заң аясындағы нормаларды сақтай білуінің маңыздылығы да сөз етіледі. Мақала болашақ мамандарға құқықтық мәдениет шеңберінде білім қалыптастыру үшін маңызы болып саналады.

Кілттік сөздер: білім алушылар, құқықтық мәдениет, жоғары оқу орны, педагогикалық ұстаным, педагогикалық мүмкіндік, педагогикалық шарттар

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ

¹А. К. ТОГАЙБАЕВА, ²Р. ШАМТИЕВА

Актобинский региональный университет им. К. Жубанова., Актобе, Казахстан

Казанский федеральный университет, Казань, Российская Федерация

*e-mail: marina.romanovna2015@yandex.ru, aikat_76@mail.ru

Аннотация: В статье авторы рассматривают актуальные вопросы правовой культуры современной молодежи, обучающейся в высших учебных заведениях. Также проанализирована концепция и дано четкое научное описание вышесказанным понятиям. Акцентируя внимание на нравственных проблемах молодежи, авторы данной статьи выделяет важные ее аспекты. В статье рассказывается о связи формирования правовой культуры и правовой пропаганды с принципами педагогики, влиянии на воспитание учащихся. А так же авторы подчеркивает, что правовая культура учителя состоит в соблюдении закона, защите интересов учащихся, защите их интересов, использовании понятий долга и долга в повседневной жизни. Кроме того, изучаются вопросы увязки профилактики различных правонарушений среди молодежи через педагогические условия и педагогические принципы. Об уровне правовой культуры обучающейся молодежи, в том числе обучающихся по программе педагогического образования, условиях ее формирования, возможностях. Речь идет о правовом поведении в обществе, знании, выполнении закона и соблюдении норм в рамках закона обучающимися педагогических образовательных программ, в которых воспитываются будущие специалисты. Статья является важной для формирования знаний в рамках правовой культуры будущих специалистов.

Ключевые слова: учащиеся, правовая культура, высшее учебное заведение, педагогические принципы, педагогические возможности, педагогические условия

ҒТАМР 14.15.01

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТІ

Б.Т.КЕРИМБАЕВА ^[0000-0002-0680-7126], **Ж.И.САТБАЙ***, **К.М.ЖАНТЛЕУОВА**

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: zhaina_9514@mail.ru

Аңдатпа: Қазіргі кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алды. Бұл оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Қоғамда желілік қарым-қатынас дағдыларын, ең алдымен кәсіби деңгейде меңгеруі керек мамандар саны артып келеді. Сондықтан болашақ мұғалімнің цифрлық сауаттылық және желілік коммуникативті мәдениетті болуы өте қажет талаптардың бірі болып саналады.

Коммуникативтік дағдылар мұғалімнің жоғары теориялық және практикалық дайындығына негізделген саналы коммуникативті әрекеттер кешені ретінде әрекет етеді. Олардың жиынтығында мұндай дағдылар мен қабілеттер педагогикалық қарым-қатынас техникасын құрайды немесе мұғалімнің коммуникативті мәдениетінің технологиялық жағын сипаттайды.

Қазіргі білім тек құрылымдық және көп қабатты құбылыс қана емес, сонымен қатар желілік сипатқа ие. Желілік коммуникация – білім беру жүйесін дамытуға, қалыптастыруға, жинақтауға, ақпаратты тарату және сақтау, оқытушы мен тыңдаушылардың өзара әрекеті. Ол білім беру қызметтері мен технологияларын экспорттауға жағдай жасай отырып, мәдениетаралық кеңістікті кеңейтуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: болашақ мұғалім, цифрлық сауаттылық, цифрлық мәдениет, цифрлық технология, желілік коммуникативтік мәдениет.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты (ЖТН АР130667801 «Болашақ мұғалімнің желілік коммуникативті мәдениеті – жасөспірімдердің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың кілті») есебінен жүзеге асырылды.

Ақпараттық қоғамда «сауаттылық» ұғымы әрдайым біліммен байланысты болып, оқу және жазу, санау құзыреттіліктерімен анықталып келді. Қазіргі таңда білім беру жүйесі аясында «компьютерлік сауаттылық», «ақпараттық сауаттылық», «медиа сауаттылық» ұғымдары пайда болып, жаңа құзыреттіліктер пайда бола бастады.

«Цифрлық сауаттылық» терминін 1997 жылы Илли-Нойс штатында университет профессоры болып қызмет атқарған, жазушы әрі журналист Пол Гилстер алғаш рет өз жазбаларында қолданып, осы ұғымды енгізді. [1] Содан бері қанша жыл өтсе де, интернет

желісінің күннен күнге дамуы арқасында цифрлық сауаттылық ұғымы өз маңыздылығын жоғалтқан емес.

Қазіргі таңда кәмелет жасына толмаған балалардың түрлі гаджеттерді қалай қолданатынын көргенде, бізді ойландыратын көптеген мәселелер туындайтыны анық. Бірінші кезекте, цифрлық сауаттылық немесе академиялық сауаттылықтың маңыздылығы ойландырады. Осы тұрғыдан алғанда, жаңа мектепті құрудың алғы шарты цифрлық сауаттылығы бар, кеңірек айтқанда цифрлық құзіреттілігі бар және осы құзіреттіліктерді өз оқушыларында академиялық және цифрлық сауаттылықты қалыптастыру үшін шебер пайдаланатын мұғалімдер екені анық.

Қолданыстағы кең тараған анықтамаларды талдау барысында цифрлық құзіреттілік түсінігі кеңінен дамып және инфокоммуникациялық технологиялардың үдерісіне сәйкес оған үнемі өзгерістер енгізіліп жүргенін байқауға болады. Көптеген ғалымдар өз еңбектерінде цифрлық құзіреттілік түсінігіне: цифрлық технологияларды күнделікті өмірде тиімді пайдалана алу қабілеттерін, технологияны сыни тұрғыдан бағалай алу мен цифрлық мәдениетті қалыптастыруға ұмтылу алғышарттарын, компьютерлік сауаттылық дағдыларын жатқызады. Төменде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы жариялаған статистикаға сүйенетін болсақ, 2015 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі көрсеткіштерден 6-15 жас аралығындағы жасөспірімдердің Интернет желісін пайдалануы артқанын байқаймыз. [2] Бұл дегеніміз қазір жасөспірімдер интернет желісін жетік меңгерген және өмірінің ажырамас бөлігіне айналды деуге болады. Бұдан шығатын қортынды осы жастарды тәрбиелеуші ұстаздардың цифрлық сауаттылығын арттыру.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Қазақстан Республикасы	53,1	62,1	67,9	72,9	75,0	85,3	91,5
Ақмола	53,0	59,4	62,8	70,7	76,4	80,3	83,4
Ақтөбе	51,4	61,3	68,1	69,7	75,7	82,6	87,7
Алматы	55,2	54,3	67,5	74,6	69,7	86,8	94,4
Атырау	50,1	68,2	75,7	70,5	72,5	87,2	86,1
Батыс Қазақстан	63,7	57,3	58,8	68,5	76,2	82,8	81,2

Жамбыл	40,5	59,6	60,1	77,4	71,8	85,6	90,6
Қарағанды	48,1	63,8	65,0	70,3	63,0	91,2	95,0
Қостанай	70,7	63,5	72,4	72,5	77,1	86,5	90,4
Қызылорда	43,0	62,9	65,7	64,7	65,9	71,9	85,7
Маңғыстау	47,9	64,5	64,4	67,6	70,8	84,1	87,7
Павлодар	52,2	51,9	67,3	77,4	80,9	85,6	97,5
Солтүстік Қазақстан	54,0	62,9	67,7	67,4	75,2	90,6	92,1
Түркістан	36,3	68,0	73,2	83,7	84,2	87,0	88,5
Шығыс Қазақстан	55,2	60,1	70,3	70,5	77,5	87,6	89,1
Нұр-Сұлтан қаласы	86,7	64,7	77,9	78,6	89,4	91,3	98,4
Алматы қаласы	88,5	72,6	66,1	65,4	77,9	86,3	99,9
Шымкент қаласы	42,4	54,5	64,1	66,8	66,3	77,0	95,0

1- сурет. 6-15 жас аралығы бойынша Интернет желісін пайдаланушылардың үлесі

	Халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі (дербес компьютер, смартфон, планшет, ноутбук; стандартты бағдарламалар; Интернет желісі арқылы көрсетілетін қызметтер және сервистерді пайдалану дағдысын меңгерген пайдаланушылар үлесі)							
	жалпы халық санынан							
	6 жас және одан жоғары	6-74 жас аралығында	6 жас және одан жоғары	6-74 жас аралығында	6 жас және одан жоғары	6-74 жас аралығында	6 жас және одан жоғары	6-74 жас аралығында

	2018		2019		2020		2021	
Қазақстан Республикасы	77,3	79,6	79,9	82,1	82,0	84,1	85,3	87,3
Ақмола	66,1	68,9	71,9	74,7	72,3	74,9	78,9	81,5
Ақтөбе	76,1	78,0	77,9	80,0	79,1	81,0	85,3	86,8
Алматы	84,7	86,7	85,6	87,9	86,0	88,0	89,3	91,0
Атырау	79,4	81,2	81,1	82,6	81,7	83,1	84,1	85,2
Батыс Қазақстан	75,9	76,4	75,8	78,4	76,1	78,8	76,8	79,2
Жамбыл	76,5	78,2	78,0	79,8	79,5	80,9	84,3	85,8
Қарағанды	68,3	70,6	75,8	78,5	80,4	83,2	80,3	83,3
Қостанай	76,5	80,8	78,8	82,9	82,2	85,8	88,0	90,8
Қызылорда	77,2	78,6	79,1	80,1	82,4	83,0	88,1	89,3
Маңғыстау	76,9	78,1	77,5	78,7	78,5	79,6	83,7	84,9
Павлодар	76,5	79,6	79,4	82,4	80,5	83,5	81,7	85,1
Солтүстік Қазақстан	70,8	74,8	73,4	77,1	75,3	78,8	76,5	80,2
Түркістан	75,4	76,9	76,3	77,7	80,7	82,1	86,2	87,2
Шығыс Қазақстан	74,0	77,8	79,2	82,5	80,6	84,1	81,8	84,7
Нұр-Сұлтан қаласы	84,0	85,4	87,8	88,7	90,4	91,3	94,6	94,7

Алматы қаласы	84,4	87,2	86,3	89,0	88,7	91,4	88,9	91,5
Шымкент қаласы	79,2	80,8	80,0	81,5	80,9	82,3	86,1	87,5

2- сурет. 6-74 жас аралығы бойынша Халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі (дербес компьютер, смартфон, планшет, ноутбук; стандартты бағдарламалар; Интернет желісі арқылы көрсетілетін қызметтер және сервистерді пайдалану дағдысын меңгерген пайдаланушылар үлесі)

XXI ғасыр жасөспірімдеріне интернет мүмкіндіктерін ескере отырып, қандай құзыреттіліктерді дамыту керек екендігі туралы көп айтылады. Көбінесе техникалық дағдыларға баса назар аударылады. Цифрлық құзыреттілік: түсінігі, міндеттері, әдістемесі және мектеп оқушылары мен мұғалімдерінің үлгісі, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана білу. Дегенмен, желілік қоғамға көшу біздің техникалық сауаттылығымызға емес, әлеуметтік интеллект пен коммуникативті дағдыларымызға қиындық туғызады. Осыған байланысты цифрлық құзыреттіліктің коммуникативті компонентіне ерекше назар аудару маңызды.[5]

Қазіргі кезде елімізде цифрлық технологияларға бағытталған білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алды. Бұл оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Қоғамда желілік қарым-қатынас дағдыларын, ең алдымен кәсіби деңгейде меңгеруі керек мамандар саны артып келеді. Сондықтан болашақ мұғалімге желілік коммуникативті мәдениетті болуы өте қажет талаптардың бірі болып саналады.

Коммуникативтік дағдылар мұғалімнің жоғары теориялық және практикалық дайындығына негізделген саналы коммуникативті әрекеттер кешені ретінде әрекет етеді. Олардың жиынтығында мұндай дағдылар мен қабілеттер педагогикалық қарым-қатынас техникасын құрайды немесе мұғалімнің коммуникативті мәдениетінің технологиялық жағын сипаттайды.

Мұғалімнің коммуникативті мәдениеті – бұл оқу процесінің басқа субъектілерімен кәсіби және педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті. Қарым-қатынас – педагогикалық іс-

әрекеттің негізі. Мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынас жасауына, олардың пәнге деген танымдық қызығушылығының деңгейіне байланысты және оқушылардың пәндік білім мен дағдыларды игеруінің тиімділігін анықтайды, тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетіне әсер етеді, оқу процесінің тиісті моральдық-психологиялық климатын жасайды. Қарым-қатынас жеке тұлғаны әлеуметтендірудің маңызды шарты болып табылады

Педагогикада коммуникативті мәдениет, бір жағынан, мұғалімнің кәсіби мәдениетінің бөлігі, екінші жағынан, оқу процесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Педагогикалық риторикаға арналған зерттеу жұмыстарында мұғалімнің сөйлеу мәдениетінің мәселелері ашылады.

Коммуникативті мәдениет жеке тұлғаның кәсіби маңызды сапасы ретінде, оның ішінде коммуникативті құзіреттілік, коммуникативті бағдарлау және коммуникативті икемділік мұғалімнің бүкіл кәсіби қызметіне енеді, өйткені оның бірде-бір функциясы, оның іс-әрекетінің бірде-біреуі педагогикалық өзара әрекеттесуден тыс жүзеге асырыла алмайды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей, мұғалімнің коммуникативті мәдениетін ғалымдар жеке тұлғаның кәсіби маңызды сапасы деп түсінеді.

- коммуникативтік құзіреттілік (білім, білік және оларды қолдану тәжірибесі);
- коммуникативтік бағыттылығы (серіктеске, өзіне, коммуникативтік әрекетке қатынасы);
- коммуникативті икемділік (тапқырлық, стандартты емес ойлау, эмоционалды өзін-өзі реттеу).

Кәсіби-педагогикалық қарым-қатынастың сәттілігін сипаттайтын сапа – мұғалімнің коммуникативтік мәдениеті. Коммуникативтік мәдениет мәдениетті қалыптастырушы компоненттердің жиынтығы арқылы қарастырылады. Олардың ішінде *біріншісі*-эмоционалды мәдениет, немесе қоршаған шындыққа барабар жауап беретін сезім мәдениеті. *Екіншісі* коммуникативті мәдениеттің құрамдас бөлігі-белгілі бір формалар түрінде пайда болатын ойлау мәдениеті жоспарға сәйкес мәтіндерді қабылдауға және шығаруға бағытталған танымдық іс-әрекет және шындықты сенімді түрде көрсетеді. Сөйлеу туындыларын құру заңдары, құралдары мен формалары оларды ұсыну, ақпарат алу әдістері және т. б. риторика аясында бұрыннан дамыған, логика мектеп пен университеттік білімнің мазмұнынан тыс қалмауы керек. *Үшіншісі* коммуникативті мәдениеттің құрамдас бөлігі-тіл білімін зерттеу объектісі болып табылатын сөйлеу мәдениеті, университеттік және ішінара мектеп пәні.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігінің негізгі құрылымдық құрамдас бөлігі кәсіби іс-әрекет тиімділігінің шарты мен алғышарты, кәсіби құзыреттілік пен кәсіби өзін-өзі жетілдіру көрсеткіші болып табылатын коммуникативті мәдениет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Digital Literacy, Gilster Paul
2. <https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/7>
3. <https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/7>
4. <https://stat.gov.kz/official/industry/29/statistic/7>
5. Е.Елубай Болашақ педагогтарды дайындаудағы цифрлық құзыреттілік
187 бет Вестник АПНК Саны:1 (93), 2020
6. Психологические аспекты общения в социальных сетях виртуальной реальности.
О.М.Шахмартова, Е.Ю.Болтага. Известия ПГПУ им В.Г.Белинского.2011. №24
7. Цифровое поколение России: компетентность и безопасность. Г.У.Солдатова,
Е.И.Расказова, Т.А.Нестик.2017,Москва.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІ МӘДЕНИЕТІ

Б.Т.КЕРИМБАЕВА [0000-0002-0680-7126], **Ж.И.САТБАЙ***, **К.М.ЖАНТЛЕУОВА**

Актюбинский региональный университет им К.Жубанова., Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: zhaina_9514@mail.ru

Аннотация: В настоящее время в стране разработана новая система образования, которая направлена на проникновение в мировое образовательное пространство. Это связано со значительными изменениями в учебно-воспитательном процессе. Это связано с тем, что изменилась парадигма образования, обновляется содержание образования, появляется новый подход, новые отношения. В обществе растет число специалистов, которые должны овладеть навыками сетевого общения, прежде всего, на профессиональном уровне. Поэтому одним из самых необходимых требований считается наличие у будущего учителя цифровой грамотности и сетевой коммуникативной культуры. Коммуникативные навыки выступают как комплекс сознательных коммуникативных действий, основанных на высокой теоретической и практической подготовке учителя. В их совокупности такие навыки и способности составляют технику педагогического общения или характеризуют технологическую сторону коммуникативной культуры учителя. Современное знание является не только структурным и многослойным явлением, но и носит сетевой характер. Сетевая коммуникация-развитие, формирование, накопление системы образования, распространение и хранение информации, взаимодействие

преподавателя и слушателей. Она способствует расширению межкультурного пространства, создавая условия для экспорта образовательных услуг и технологий.

Ключевые слова: будущий учитель, цифровая грамотность, цифровая культура, цифровые технологии, сетевая коммуникативная культура.

DIGITAL AND COMMUNICATIVE CULTURE OF THE FUTURE TEACHER

B.T.KERIMBAYEVA ^[0000-0002-0680-7126], **Zh.I.SATBAI***, **K.M.ZHANTLEUOVA**

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: zhaina_9514@mail.ru

Abstract: Currently, a new education system has been developed in the country, which is aimed at penetrating the world educational space. This is due to significant changes in the educational process. This is due to the fact that the paradigm of education has changed, the content of education is being updated, a new approach and new relationships are emerging. There is a growing number of specialists in society who must master the skills of network communication, first of all, at a professional level. Therefore, one of the most necessary requirements is the presence of a future teacher of digital literacy and a network communicative culture. Communication skills act as a complex of conscious communicative actions based on high theoretical and practical training of the teacher. In their totality, such skills and abilities constitute the technique of pedagogical communication or characterize the technological side of the teacher's communicative culture. Modern knowledge is not only a structural and multi-layered phenomenon, but also has a network character. Network communication-development, formation, accumulation of the education system, dissemination and storage of information, interaction of the teacher and listeners. It promotes the expansion of the intercultural space, creating conditions for the export of educational services and technologies.

Keywords: future teacher, digital literacy, digital culture, digital technologies, network communicative culture.

IRSTI 14.35.05

**THE IMPORTANCE OF THE MOTIVATIONAL COMPONENT IN INCREASING THE
LEVEL OF EDUCATIONAL CULTURE OF THE FUTURE TEACHER**

D.RAMAZANOVA¹ [[0000-0001-8517-7072](#)], **N.ISSIMBAYEVA**² [[0000-0002-4771-767X](#)],
A.ABIL³ [[0000-0003-3594-7520](#)], **A.UTEUOVA**⁴ [[0000-0002-0738-8015](#)]

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

[e-mail: rdj_82@mail.ru](mailto:rdj_82@mail.ru)

Abstract. In the scientific article, the authors reveal the concept of educational culture and the influence of the moral character of a teacher on increasing the motivation of learning, as well as the problem of enhancing the motivation for educational activity of students, where an important element of activity is educational and the motive is considered in detail. Motivation includes such types of incentives that stimulate a person to activity, such as needs and interests. Incentive to action by a certain motive is designated as motivation – it is a process that regulates, directs action to achieve target states special for a given motive and supporting this orientation. Taking into account that any activity proceeds more efficiently and yields high-quality results, if at the same time the personality has strong, bright, deep motives that cause the desire to act actively, with full dedication of strength, to overcome inevitable difficulties, persistently moving towards the intended goal, the authors emphasize for the role of a motivational component, which contributes to an increase in the level of the educational culture of the future teacher. In the scientific article, the authors present indicators of motivation for learning, such as value attitudes towards future professional activity; interest in the teaching profession; sustainability of professional intentions; system of value orientations and the need for self-improvement.

Key words: future teacher, motive, motivation, educational culture, communication culture, ethics.

Introduction. The rapid changes in socio-cultural life and the transformation of the system of higher professional education predetermined the emergence of new values in pedagogy. Significantly increased the requirements for the personality of a teacher of higher education and the quality of his professional activity. The main condition for the modernization of a new type is the preservation of one's own culture, one's own national code. Education is a fundamental success factor, the number one national priority. The new technological revolution requires highly educated people who are able to quickly adapt and flexibly change their profession [1, 2].

In the Message of the President of the State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Kazakhstan in a new reality: time for action” [3], it is noted that we are faced with the task of “forming a new paradigm for the development of our people and a new quality of the nation.” For a qualitatively new development of our nation, everyday life attitudes must change, and new principles and new guidelines must be established in society, where the first principle is marked "the

generation of the 21st century must be deeply educated." The tasks of the education system are aimed at the upbringing and professional development of young people on the basis of national and universal values.

Quite important is the issue of activating the motivation for learning activities of students. A structural element of activity, including educational, is considered a motive. Motivation includes such types of motives that stimulate a person to activity, such as needs and interests. Motivation to act by a certain motive is designated as motivation - this is a process that regulates, directs the action to achieve special target states for this motive and supports this direction.

Main part. In our study, the need and interest acts as the desire of the future teacher to actively master educational activities, replenish his knowledge, and improve his personality. Interest is the cognitive orientation of the individual to professional activity and is one of the important conditions for a truly creative attitude to work. And also the experience of personality activity is fixed in value orientations and attitudes, which characterize the internal readiness for a certain activity and determine the stability of behavior, reflected in life plans. The stability of interest is expressed in the duration of its preservation and intensity.

Based on the foregoing, indicators of learning motivation are: a value attitude to future professional activity; interest in the teaching profession; sustainability of professional intentions; system of value orientations, the need for self-improvement. The indicators of this criterion were identified through observation, conversation, and in connection with this, the following methods were selected:

1. "Diagnosis of the motives for choosing a professional choice" (A.G. Zdravomyslov and V.A. Yadov);
2. "Motivation for studying at a university" (T.I. Ilyina).

To process the data obtained in the study, the computer program IBM SPSS Statistics Base for statistical analysis was used.

For a qualitative analysis of the motivational structure of one's pedagogical specialty, to identify the most significant reasons for choosing the profession of a teacher, we used the methodology "Diagnosis of the motives for choosing a professional choice", developed by A.G. Zdravomyslov and V.A. Yadov. The methodology is aimed at identifying the motives for choosing a specialty and attitudes towards it. Subjects need to choose the proposed answers that suit them.

According to the total results of the answers, the percentage ratio of the motives for choosing a specialty by the respondents was calculated. A qualitative analysis of the results obtained was

carried out, which revealed their psychological content and the corresponding psychological and pedagogical conclusions and conclusions. For example, to the question “What attracts you to your chosen specialty?” 54 (48.6%) students mainly noted "The ability to feel needed (useful) by other people." To the question “The desire to master the chosen specialty” was expressed by 53 (47.7%) students and others.

To determine the motives for studying at a university, the methodology “Motivation for studying at a university” developed by T.I. Ilina. The technique consists of 50 statements, where the subjects need to indicate their agreement (“+”) or disagreement (“-”) with each proposed statement. Processing of diagnostic results is carried out in accordance with the key. Based on the results of processing the results, indicators are calculated on three scales: “acquisition of knowledge” (desire to acquire knowledge, curiosity); “mastery of a profession” (the desire to acquire professional knowledge and form professionally important qualities); “obtaining a diploma” (the desire to obtain a diploma with the formal assimilation of knowledge, the desire to find workarounds when passing exams and tests). The predominance of motives on the first two scales indicates an adequate choice of a profession by a student and satisfaction with it.

According to the results of the predominance of motives on the first scale, “acquisition of knowledge” testified to an adequate choice of a profession by a student and satisfaction with it was reflected only in 21 (18.9%) students. According to the second scale "professional mastery" was revealed in 9 (8.1%) students, and only 5 (4.5%) students on the third scale sought to get a diploma with the formal assimilation of knowledge. The results are presented for a total sample of 111 people.

Respondents' answers were processed in IBM SPSS Statistical. This software product is a world leader in the field of statistical software that allows you to solve a wide range of research problems using special analysis tools, hypothesis testing and predictive analysis. IBM SPSS Statistics is used to analyze data and trends, forecast and plan, test assumptions, and draw informed conclusions.

Thus, as a result of the study, we came to the conclusion that there is a direct dependence of the success of pedagogical activity on the level of formation of educational culture, that is, the higher the level of educational culture, the higher the degree of professionalism of the teacher. The effectiveness of pedagogical activity depends on how the teacher himself strives to improve his activity, develops the necessary qualities in himself, and this is possible only if there is a developed professional self-awareness. If the future teacher knows what qualities he possesses and should possess, how they are developed in him, he can strive to form these qualities in himself. Thus, the leading task of a higher education teacher is to carry out activities to increase the degree of students'

interest in the discipline being taught with the subsequent improvement in the quality of the educational process [4, p.41].

There is a close relationship between the level of motivation and the image of a teacher most preferred by students. A higher school teacher, of course, must have fundamental, deep knowledge of the discipline [5, p.51-55]. However, the universal human qualities inherent in a teacher adorn educational activities. Educational culture, pedagogical ethics and the creative relationship of the teacher to students plays an important role, which is currently rapidly developing in connection with the freedom of student self-expression.

Educational culture and the degree of mastering the pedagogical ethics of relationships are essential for the growth and development of motivation for learning among students. A feature of motivation for learning is the fact that in the process of its implementation, the student not only acquires theoretical knowledge and practical skills, but also forms as a person.

Educational culture is a part of the general culture, in which spiritual and material values are of primary importance, as well as ways of creative pedagogical and educational activities necessary for society to socialize the individual [6,7].

The educational culture of a higher school teacher is a generalizing characteristic of his personality and indicates the ability to successfully carry out not only effective educational, but also educational activities, combined with respectful relationships in the team and with students. In the conditions of an undeveloped educational culture, the professional activity of a teacher turns out to be ineffective. Being an example of a person who is tolerant, respectful, respectable, intelligent, sensitive, open to communication, a higher school teacher demonstrates the order of moral relations [8, p.52]. By increasing the motivation of students to learn, the teacher indirectly improves the quality of education in general. In this regard, it is necessary to develop a culture of pedagogical communication with an emphasis on the ethical component, tolerant attitude and respect for students [9, p.90-93]. Educational culture provides for the presence of an educational orientation in the personality of a teacher of higher education, which reflects a predisposition to educational activities and the ability to achieve significant and high results in its course [10,11]. An important link in the chain of formation of educational culture is the professional competence of the teacher. The set of personal qualities of a teacher is also important, namely love for the profession, integrity in actions and behavior, efficiency, endurance, stress resistance, desire for self-development and self-education [12, p.17]. As A.K. Mynbaev, intellectual potential is one of the forms of the essential forces of a person and acts as a dynamic indicator of the realization of intellectual abilities in the form of intellectual activity [13, p.9].

Increasing the level of students' motivation for learning, it is important to be able to combine effective educational work with the search for modern ways of its modernization and improvement, which allows the teacher to achieve the best performance in student groups. The teacher must have a special combination of high intellectual and cognitive abilities, organizational qualities with an active motivating position and the ability to show these qualities to improve the effectiveness of educational work [14, p.251]. The educational process that takes place in society is the assimilation by young generations of the culture accumulated in society, the modification of their life activity under the influence of the prevailing cultural and historical conditions. Since this process allows conscious regulation, the question arises of purposeful reflection of the culture accumulated in society in the field of education [15, p.145].

Conclusion. In general, the results of our study allow us to draw the following conclusions:

- in the study of the real state of future teachers, educational culture is represented mainly by low and medium levels, which, in turn, is evidence of the need for a system for the formation of the quality under study;
- the formation of the educational culture of students should be associated with the improvement of the entire system of professional training of future teachers.

According to the results of the study of the initial state of the formation of educational culture, it was determined that the majority of students have a low and medium level of formation of educational culture, affecting the quality and effectiveness of the educational process of the university. Thus, the conclusions obtained in the course of our study showed the need to organize special work to form the educational culture of the future teacher, to which our further study is devoted.

References

1. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstana – Lidera nacji Nursultana Nazarbaeva narodu Kazahstana «Strategiya «Kazahstan – 2050»: novyj politicheskij kurs sostoyavshego gosudarstva» [Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan - 2050 ": a new political course of the established state"]. Retrieved from URL: <http://www.akorda.kz/ru> [in Russian].
2. Stat'ya Glavy gosudarstva «Vzglyad v budushchee: modernizaciya obshchestvennogo soznaniya» [Article of the Head of State "Looking into the future: modernization of public consciousness"]. Retrieved from URL: <https://www.akorda.kz/ru> [in Russian].
3. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Kazahstan v novoj real'nosti: vremya dejstvij» [Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the

people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: time for action"]. Retrieved from URL: <https://www.akorda.kz/ru/> [in Russian].

4. Karandeeva A.M. (2018). Problema povysheniya motivacii k obucheniyu u studentov mladshih kursov medicinskogo vuza [The problem of increasing motivation for learning among junior students of a medical university]. Colloquium-journal. 2018, №11, 5(22), 41-42 [in Russian].

5. Kuzovlev V.P. (2000) Prepodavanie v vuze: nauka i isskusstvo. [University Teaching: Science and Art]. Pedagogika. – 2000. - №1. S.51-55 [in Russian].

6. Ramzanova D.Zh. Sushchnost' formirovaniya vospitatel'noj kul'tury budushchego uchitelya v obrazovatel'nom processe vuza [The essence of the formation of the educational culture of the future teacher in the educational process of the university]. Materials of the international scientific-practical conference "Modernization of the education system: trends, problems and prospects", Almaty, 2019, 513-5167 [in Russian].

7. Urunbasarova, E.A. (2017). Etika i kul'tura obshcheniya [Ethics and culture of communication]. Almaty: «Bastau» [in Russian].

8. Benin, V.L. (2014). Kul'turologicheskaya kompetentnost' sub'ekta professional'no-pedagogicheskoy deyatel'nosti [Cultural competence of the subject of professional and pedagogical activity]. Ufa: BGPU [in Russian].

9. Ramzanova D.Zh, Zajmogly O. (2019). Vospitatel'naya kul'tura budushchego uchitelya v obrazovatel'nom processe vuza kak ob"ekt nauchnogo issledovaniya [The educational culture of the future teacher in the educational process of the university as an object of scientific research]. "II Kalyuzhnovskie readings": international scientific and practical conference. – Aktobe, 90-93[in Russian].

10. Shemshurina, A.I. (2001). Osnovy eticheskoy kul'tury: kniga dlya uchitelya [Fundamentals of Ethical Culture: A Book for the Teacher]. Moskva: VLADOS [in Russian].

11. Sharova L.M. (2003). Formirovanie professional'no-eticheskoy kul'tury budushchego uchitelya v processe pedagogicheskogo obshcheniya [Formation of the professional and ethical culture of the future teacher in the process of pedagogical communication] [in Russian].

12. Nasonova N.A. (2018). Prepodavatel' – klyuchevaya figura v processe formirovaniya uspeshnoj modeli specialista [The teacher is a key figure in the formation of a successful model of a specialist]. Colloquium-journal. №12–3 (23), 17-18 [in Russian].

13. Mynbaeva, A.K. (2015). Razvitie intellektual'nyh sposobnostei studentov universiteta kak faktor povysheniya intellektual'nogo potenciala Kazahstana [The development of the intellectual

abilities of university students as a factor in increasing the intellectual potential of Kazakhstan].
Almaty [in Russian].

14. Ramazanova D.Zh. (2020). Teoreticheskaya model' formirovaniya vospitatel'noj kul'tury budushchego uchitelya v obrazovatel'nom processe vuza [Theoretical model of the formation of the educational culture of the future teacher in the educational process of the university]. Bulletin of ARSU named after K. Zhubanov. №2(60), 246-251 [in Russian].

15. Taubaeva, SH. (2016). Issledovatel'skaya kul'tura uchitelya: ot teorii k praktike [Research culture of the teacher: from theory to practice]. Almaty [in Russian].

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ТӘРБИЕ МӘДЕНИЕТІ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Д.Ж. РАМАЗАНОВА, Н.Ж. ИСЕМБАЕВА, А.С. АБИЛ, А.А.УТЕУОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

[e-mail: rdj_82@mail.ru](mailto:rdj_82@mail.ru)

Аңдатпа. Ғылыми мақала мазмұнында авторлар тәрбие мәдениеті мен мұғалімнің адамгершілік қасиеттерінің оқу мотивациясын арттыруға әсерін, сонымен қатар оқушылардың оқу іс әрекетінің мотивациясын күшейту мәселесін ашып көрсетеді. Мотивацияға деген қажеттіліктер мен қызығушылықтарға, адамды белсенділікке итермелейтін ынталандыру түрлері туралы мазмұндалады. Белгілі бір мотивпен әрекетке ынталандыру мотивация ретінде белгіленеді – бұл белгілі бір мотив үшін арнайы мақсатты күйге жету үшін әрекетті реттейтін, бағыттайтын және осы бағытты қолдайтын процесс. Кез келген іс-әрекет тиімдірек жүріп, жоғары сапалы нәтиже беретінін ескере отырып, егер жеке тұлғаның күшті, жарқын, терең мотивтері болса, олар белсенді түрде, күш-жігерін жұмсап, сөзсіз қиындықтарды жеңуге ұмтылуды тудырады. Авторлар болашақ мұғалімнің тәрбие мәдениеті деңгейінің жоғарылауына ықпал ететін мотивациялық компоненттің рөліне ерекше назар аударып, толықтай қарастырған. Сонымен қатар, авторлар ғылыми мақала мазмұнында оқуға деген ынтаның көрсеткіштерін айқындап көрсетеді, олардың қатарына мысалы, болашақ кәсіби қызметке деген құндылық қатынасын; мұғалім мамандығына деген қызығушылық; кәсіби ниеттің тұрақтылығы; құндылық бағдарлары жүйесі және өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін толықтай мазмұндап, оларды анықтаудың әдістемелері ұсынылған.

Түйін сөздер: болашақ мұғалім, мотив, ынталандыру, тәрбиелік мәдениет, қарым-қатынас мәдениеті, әдеп.

ВАЖНОСТЬ МОТИВАЦИОННОГО КОМПОНЕНТА В ПОВЫШЕНИИ УРОВНЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Д.Ж. РАМАЗАНОВА, Н.Ж. ИСЕМБАЕВА, А.С. АБИЛ, А.А. УТЕУОВА

Актобинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: rdj_82@mail.ru

Аннотация. В научной статье авторы раскрывают понятие воспитательная культура и влияние морального облика преподавателя на повышение мотивации обучения, а также проблема активизации мотивации к учебной деятельности студентов, где важным элементом деятельности является воспитательная и подробно рассматривается мотив. Мотивация включает в себя такие виды побуждений, стимулирующих человека к деятельности, как потребности и интересы. Побуждение к действию определенным мотивом обозначается как мотивация – это процесс, регулирующий, направляющий действие на достижение специального для данного мотива целевых состояний и поддерживающих эту направленность. Авторы учитывая, что любая деятельность протекает более эффективно и дает качественные результаты, если при этом у личности имеются сильные, яркие, глубокие мотивы, вызывающие желание действовать активно, с полной отдачей сил, преодолевать неизбежные затруднения, настойчиво продвигаясь к намеченной цели, авторы делают акцент на роль мотивационного компонента, который способствует повышению уровня воспитательной культуры будущего учителя. В научной статье авторами представлены показатели мотивации обучения, такие как ценностные отношения к будущей профессиональной деятельности; интерес к профессии учителя; устойчивость профессиональных намерений; система ценностных ориентаций и потребность в самосовершенствовании.

Ключевые слова: будущий учитель, мотив, мотивация, воспитательная культура, культура общения, этика.

IRSTI 14.35

POSSIBILITIES OF USING COOPERATIVE GROUP WORK IN FORMING STUDENTS' RELATIONSHIP CULTURE

M.N. YESSENGULOVA [0000-0003-2705-6541], **A.G. KAZMAGAMBETOV** [0000-0002-8463-2448]

Aktobe Regional University named after. K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

Kyrgyz-Kazakhstan University, Bishkek, Kyrgyzstan

*e-mail: ms.miko77@mail.ru

Abstract. We know that the use of methods with educational content in accordance with the content of the topic along with knowledge in the student audience will increase the quality of professional training of future teachers. Therefore, the issue of communication culture is relevant today. In the following article, in the process of communicating with each other, the strategies used in group work were effectively used as a prerequisite for the formation of future specialists. In the effective using of the strategies, our students are directed to systematic and free expression of thoughts, formation of pedagogical culture and competence. This article deals with the usage of modern methodologies, including the technology of critical thinking, the use of strategies for the formation of listening and speaking skills in the dialogic teaching system in the educational process. The use of modern innovative technologies in the course of group work is effective while forming the communication culture of students and as future professionals, increases the quality of education. The goal is to develop pedagogical activities in the learning process using group work, to form the culture of communication in practice, and to improve students' ability to speak and think freely in public. Also, effectiveness of group work in the solution of educational and cognitive tasks, exchange of information in educational process at higher educational institution is described in the given article.

Key words: communication, culture, group work, communication culture of students, education, critical thinking, dialogic teaching, listening.

Nowadays, it is a legitimate phenomenon to educate students on the basis of pedagogical culture through group work in the formation of communication culture. There is no doubt that this process will influence the strengthening of the continuity of pedagogical culture. Taking into account this point of view, it is one of the important problems to deeply recognize and comprehensively analyze the culture in the pedagogical relationship, which is based on important values, advanced cognitive and educational ideas in the field of modern education. In this regard, in today's conditions of higher education, one of the most important issues is the formation of the communication culture of students based on group work in the training of competitive, deep-educated professionals.

Communication can be considered as cultural literacy based on knowledge and skills and internal values of a person.

Communication is a component of education and culture, an inseparable part of it, a special way of improving human worldview and consciousness [1, p. 5]. Communication culture based on cooperative group work allows students to have a conscious attitude, to establish good relations, and finally to take systematic actions.

Famous thinkers like Al-Farabi, J. Balasagun, K. A. Yassawi, etc. paid special attention to the problem of relations between people, culture, the importance of educational activities in its formation [2, 33 p., 3, 49 p., 4, 405 p.]. In the second half of the 19th century, the ideas about this issue were continued by medieval scholars' works like Ibrai, Abai, and Shakarim [5, 8 p., 6, 568 p., 7, 78 p.].

Also, important opinions on communication culture can be seen in M. Zhumabaev, Zh. Aimautov, M. Dulatov, etc works. [8, 448 p., 9, 2 p., 10, 359 p.].

A lot of information can be found in the works of the social and humanitarian sciences, which have turned the information necessary for the general culture of communication and learning into special research objects. For instance, it is known that mastering the culture of communication at the required level depends on the level of certain qualitative qualities in each individual, in particular, the communicative ability. It is up to our psychologists to consider the types of socio-psychological methods and remedies that help to develop the social (potential) of this communicative ability of people. One of the main issues in works which were written based on specific data that reveal human behavior, is the formation of qualifications and skills to master the rules of communication culture, knowledge. That is why it is one of the most important issues to study communication culture from the point of view of psychological interests. Among the important mechanisms of communication culture regulation: social cultural norms and principles. These social cultural norms and principles form the basis of the culture of mutual relations of certain social groups and team members in the sense of humanity, morality, and civilization. The problem of development is a branch of philosophical interest. A form of research, paying attention in terms of communication, philosophical interest. One of the fields of knowledge related to the culture of communication is the science of culture. From this point of view, the goal, content and teaching methods of education have been revised, the content of studying the regulation and organization of the educational system is one of the main issues of improving students' mutual relations and culture in the environment. One of the factors influencing the formation of the communication culture of students at a higher educational institution is the use of innovative methods in the educational process. One of such methods is teaching through group work. Group work teaches to create the rules of cooperative work, solves problems together, exchanges ideas and defends the results of the work done together with the group, makes it possible to increase the responsibility of future teachers.

During the group work, students' activity and their interest in the subject of the lesson increases, which can be seen in the additional professional education program in the last stages. The effectiveness of group work during the creation of posts, film tapes, slides used to improve the material studied has been widely recognized during many experiments. For example, in practical classes, effective group work is very effective in order to work out the material presented in the lecture and together with the side tasks and to confirm the key points. By involving the students, we divide them into groups using different strategies to balance everyone and bring them closer to each other. The importance of these strategies is that group randomness allows people with different viewpoints to come together in one group and make a common decision. There are some rules of the group are created in order to work productively. The created rule creates conditions for students to develop the elements of communication culture, i.e. listening to each other's opinions, respecting each other, actively performing a specific task together, making and accepting suggestions, learning to discuss and defend ideas in a group, every opinion is valuable, and support each other. etc. "The most important thing is to hear and listen", to communicate with self-confidence, self-expression is one of the factors that give productive activity. According to the famous scientist Mukhtar Auezov, in order to accept any news and get into its channel, a human being first needs intention, then - strength, and then - discipline [11,p. 2]. All effort is productive only when it is done in a disciplined manner. If we use strategies in the group work according to their order, we can achieve our goal with specific steps. If we follow the trends of our future teachers without neglecting the innovations in the field of education, it will be great achievement for a teacher.

Experience has shown the following results:

It is necessary to review the purpose, content and methods of education, to study the regulation and organization of the educational system, and to find a solution. One of the most effective factors in a higher educational institution is using innovative methods in the educational process. One of such methods is teaching through group work. The main goal of group work is to create the rules of cooperation, to teach to solve problems together, to exchange ideas and to protect the results of the work done together with the group, to increase the responsibility of future teachers. Another feature of group work is that highly motivated young people influence other group members. By dividing into roles according to the content of the task, it is possible to determine the level of each learner. It has a great influence on the formation of the following skills during the formation of communication culture of students through group work.

Effective using of written and oral *communication*, listening, and gestural forms of communication give chance to acquire the features of self-confidence and actively participate in

group work without showing dominance in the process of self-knowledge. In addition, the rules used in a group work are guided by the expected result, following the joint execution of tasks and general rules. According to Professor R.T. Kasimova, reading and understanding mass information messages (newspapers, magazine materials, TV broadcasts) and being active in discussions, and improving skills are guided by them [12,p. 17]. Today, game technologies have a special significant role in the formation of general educational intellectual skills of students in the educational process [13,p. 141]. At the same time, establishing a balance between the size and number of the group plays an important role.

It was implemented as a practical work in the students' learning process.

The purpose of training is to exchange experience and ideas through group work, to find a way to solve a problem together, to maintain a high level of verbal culture in communication in accordance with the rules.

Students' activity and their interest in the subject will increase during group work. The effectiveness of group work is especially evident during the creation of posts and the compilation of a film. It is very effective to use the "Spider" method in order to elaborate the material passed in the lesson and to consolidate key points. Firstly, it is useful to randomly divide students into groups using the "Fourth" method (father, mother, child, friend) or other methods, in order to strengthen the relationship and establish a close relationship with each other.

The importance of the exercises used during group work, randomly division of the group and different views in one group, common decisions allow students to communicate on a wide range of topics. It is recommended to create a group rule for the work of a randomly formed group to be productive.

In order to achieve the goal set before us, it is useful to agree on the rules for working together in a group:

- listen to one's opinion;
- respect each other;
- accurate performance of the assigned task;
- perform active actions together;
- offer a suggestion and acceptance;
- teaching to discuss and defend ideas in a group;
- every opinion is valuable, support each other, etc. [14, pp. 20-35, 36].

"The main thing is to hear and listen", teaches to be able to compete. At the same time, actively participating in group work without showing dominance, communicating with self-confidence, self-expression are one of the factors that give productive activity.

The strategies of "critical thinking" and "dialogic teaching" in group work have a great influence on students' ability to freely express their thoughts and improve their thinking ability. In order to form the communication culture of students, the sequence of questions in the use of the "Open Microphone" strategy, which is well-known in the world of modern education, allows future teachers to perform the tasks according to the requirements of six different questions in the "Bloom's button" based on Bloom's taxonomy, which is very well-known in the world of education. During group work, students will be able to give feedback, express their conclusions with beautiful phrases after discussing with the group, and develop a culture of speaking freely in front of the public.

The great scholar, the second teacher of the world, Abu-Nasir Al-Farabi said "The first thing a person needs is education, not education. "Education without morals is the worst enemy of humanity" should always be remembered [2,p. 34]. The current student, future teacher educates students through his culture. We believe that the teachers of the higher education institution should educate civility their students. It is very important not to neglect the news happening in the field of education, to use group work in practice as much as possible, to think about it, to choose effective methods correctly, and to master it as much as possible.

References

1. Esengulova M.N. (2020). Xalıqtıq pedagogika ideyaları negizinde stwdentterdiñ qarım-qatınas mädeniätin qalıptastırw [Formation of communication culture of students based on ideas of folk pedagogy]. Monograph. - Aktobe city [in Kazakh].
2. Mutanov, G.M., Sandybaev, G.S., & Paltore, I.M. (2020). Äbw Nasır äl-Farabidiñ aqıl-oy pikirleri men naqıl sözder [Thoughts and proverbs of Abu Nasir al-Farabi] - Almaty: Kazakh University [in Kazakh].
3. Anuarbekovyna A. (2013). Añız adam [Legend person]. - Almaty, No. 18, 27–35 [in Kazakh].
4. Alikhan M. K.A. (2008). Yassawı xikmetteriniñ adamgerşilik ilimine qatısı // Qoja Yassawı muralarınıñ bügingi tañdağı zerttelw körinisi [The relation of Yassawi's wisdom to the teaching of morality // View of the present study of Khoja Yassawi's heritage]. Proceedings of the international scientific conference. – Almaty [in Kazakh].

5. Slesar M.V. (2015). Ibray Altynsarın murasındaǵı pedagogikalıq qundılıqtar мәsesine [To the issue of pedagogical values in the legacy of Ibray Altynsarin]. / "Orleu" messenger - kst. – No. 4, 7-10. [in Kazakh].
6. Kunanbayev I. (2006). Öleñ-sözdiñ patşası [The king of the poem-word] Zhidebay: International Abay club [in Kazakh].
7. Kadyruly B. (2018). Şäkärimniñ üş anıǵı. [Shakarim's three revelations]. No. 7, 72-78. [in Kazakh].
8. Zhumabaev M. (1989). Şıǵarmaları [Works]. – Almaty [in Kazakh].
9. Aimaurov Zh. (2020). [Electronic resource] : [book, audiobook]. - Site: kitap.kz. - doi: http://kitap.kz/index.php/catalog/author/973-zhusipbek_ajmauytov
10. Dulatov M. (2022) Works. - Almaty: Literature portal, doi: https://adebiportal.kz/kz/books/view/mirzaqyp-dulatov-sygarmalary_390
11. Auezov M. Diaries, travel notes. - doi: <https://kk.bookmate.com/books/YS2zGvDF>
12. Kasimova R.N. Şet tilin oqıtıwda kompyuterlik texnologiyalardı qoldanw erekşeligi [Peculiarities of using computer technologies in foreign language teaching]. — Astana, - 16, 17-6 [in Kazakh].
13. Urazova, G.T., Tulenova, N.T. (2016) Bastawış sınıp oqwşılarınıñ tanımdıq qızıǵwşılıǵın qalıptastırw quralı [Game technology is a means of forming the cognitive interest of primary school students] // Bulletin of Atyrau State University No. 3 (42) -141[in Kazakh].
14. Program of additional professional education for graduate students of higher educational institutions that train teaching staff, developed on the basis of the level program for improving the qualifications of teaching staff of the Republic of Kazakhstan. - Astana, (2015) - P. 36, 35, 20

Әдебиеттер тізімі

- 1 Есенғұлова М.Н. Халықтық педагогика идеялары негізінде студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. Монография. – Ақтөбе қаласы, 2020 - 175б.
- 2 Әбу Насыр әл-Фарабидің ақыл-ой пікірлері мен нақыл сөздері: жинақ / жалпы ред. басқ. Ғ. М. Мұтанов; құраст.: Ж. С. Сандыбаев, Ы. М. Палтөре. – Алматы : Қазақ унверситеті, 2020. - Б.33-34.
- 3 Әнуарбекқызы Ә. Аңыз адам (танымдық журнал). – Алматы, 2013 - № 18. - 49б.
- 4 Әліпхан М. Қ.А. Яссауи хикметтерінің адамгершілік іліміне қатысы // Қожа Яссауи мұраларының бүгінгі таңдағы зерттелу көрінісі. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Арыс баспасы, 2008. – 405б.

5 Ыбырай Алтынсарин мұрасындағы педагогикалық құндылықтар мәселесіне. Слесарь М.В. / «Өрлеу» хабаршысы – kst. – 2015. – №4. – Б.7-10.

6 Өлең-сөздің патшасы: Шығармаларының бір томдық жинағы / Абай (И.Құнанбаев).- Жидебай: Халықаралық Абай клубы, 2006.- 568б.

7 Қадырұлы Б. Шәкәрімнің үш анығы. // Ақиқат. - 2018 - №7. - Б.72-78.

8 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

9 Жүсіпбек Аймауытов [Электрондық ресурс] : [кітап, аудиокітап]. - Сайт: kitap.kz. – doi: http://kitap.kz/index.php/catalog/author/973-zhusipbek_ajmauytov (20.04.2020).

10 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Әдебиет порталы, 12.06.2022. – 359 б. doi: https://adebiportal.kz/kz/books/view/mirzaqyp-dulatov-sygarmalary_390

11 Әуезов М. Күнделіктер, жолжазбалар. - doi: <https://kk.bookmate.Com/books/YS2zGvDF>

12 Касимова Р.Н. Шет тілін оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану ерекшелігі. — Астана, - 16, 17-б.

13 Уразова Г.Т., Туленова Ұ.Т. Ойын технологиясы - Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыру құралы // Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы №3 (42) қыркүйек, 2016 ж. 141 б.

14 Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру Бағдарламасы. -Астана, 2015.-Б.36,35,20.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА БІРЛЕСКЕН ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

М.Н. ЕСЕНҒҰЛОВА, А.Г. ҚАЗАМАҒАМБЕТОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Қырғыз-қазақ университеті, Бішкек, Қырғызстан

*e-mail: ms.miko77@mail.ru

Аңдатпа: Студенттік аудиторияда біліммен бірге тақырыптың мазмұнына сәйкес тәрбиелік мазмұны бар әдіс тәсілдерді қолдану болашақ педагогтардың кәсіби даярлығының сапасын артырады деп білеміз. Сондықтан бүгінгі таңда қарым-қатынас мәдениеті мәселелесі өзекті болып табылады. Мақалада, студенттердің бір-бірімен байланыс жасау барысында болашақ маман ретінде қалыптастырудың алғы шарты ретінде топтық жұмыста қолданылатын стратегияларды тиімді пайдаланылды. Қолданылған стратегияларды тиімді қолдануда

студенттеріміздің ойды жүйелі, еркін жеткізуге, педагогикалық мәдениет пен құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталады. Мақалада жамауи әдіснамаларды қолдану, соның ішінде сын тұрғысынан ойлау технологиясы, диалогтік оқыту жүйесі бойынша тыңдалым, айтылым дағдыларын қалыптастыруға арналған стратегияларды оқу процесінде пайдалану мәселелері қарастырылған. Топтық жұмыс барысында жамауи инновациялық технологияларды пайдалану студенттердің қарым-қатынас мәдениетін және болашақ кәсіби маман ретінде қалыптастыруға, білім сапасын арттыруға тиімді. Мақсаты, топтық жұмысты қолдана отырып оқу процесіндегі педагогикалық іс-әрекетті дамыту, қарым-қатынас мәдениетін әс-тәжірибе жүзінде қалыптастыру және студенттердің көпшілік алдында еркін сөйлеу, ойлау қабілетін жетілдіре түсу болып табылады. Жоғары оқу орнындағы оқу процесінде оқу-танымдық міндеттерді бірлесіп шешуге, ақпарат алмасуда топтық жұмыстың тиімділігі сипатталады.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, мәдениет, топтық жұмыс, студенттердің қарым-қатынас мәдениеті, тәрбие, сын тұрғысынан ойлау, диалогтік оқыту, тыңдалым.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ОТНОШЕНИЙ СТУДЕНТОВ

М.Н. ЕСЕНГУЛОВА, А.Г. КАЗМАГАМБЕТОВ

Актобинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

Кыргызско-Казахстанский университет, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: По нашему мнению, использование учебных методов на занятиях, в соответствии с содержанием предмета, наряду с имеющимися знаниями учащихся повысит качество профессиональной подготовки будущих учителей. Таким образом, вопрос культуры общения актуален на сегодняшний день.

В статье указано, что предпосылкой для формирования будущих специалистов является эффективное использование стратегий, применяемых в групповой работе в процессе коммуникации друг с другом. При эффективном применении используемых стратегий наши студенты ориентируются на систематическое и свободное выражение мыслей, формирование педагогической культуры и компетентности. В статье речь идет об использовании современных методик, в том числе технологии критического мышления, использовании стратегий формирования навыков аудирования и говорения в диалоговой системе обучения в учебном процессе. Использование современных инновационных технологий в ходе групповой работы эффективно для формирования культуры общения как студентов, так и будущих специалистов, способствует повышению качества образования.

Цель - развитие педагогической деятельности в процессе обучения с использованием групповой работы, формирование культуры общения на практике, совершенствование умения студентов свободно говорить и мыслить на публике. Описана эффективность групповой работы в совместном решении учебно-познавательных задач, обмене информацией во время учебного процесса в вузе.

Ключевые слова: общение, культура, групповая работа, культура общения учащихся, обучение, критическое мышление, диалогическое обучение, аудирование.

ГТАМР 31.01.45

ХИМИЯ ПӘНІНЕН ЖЕКЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАП ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

¹О.Р.ОРЫНБАСАР^[0000-0002-5530-885X], ²Н.Е.НАҒЫМЕДУЛЛА^[0000-0002-4620-9809]

¹Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail:erk0sh98@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғаға бағыттап оқыту технологиясының ерекшелігі қарастырылған. Химия пәніне деген оқушының қызығушылығын арттыру мақсатында ойын технологиясын қолдана отырып, әрбір оқушыға жеке тапсырмалардың түрлері берілген. Химия пәнінде қолдануға болатын деңгейлік тапсырмалардың кейбір түрлері көрсетілген. Жеке тұлғаға бағыттап оқытудың мақсаты оқушының бойындағы жеке ерекшеліктерін, қабілетін ескере отырып, өз бетінше ойлай алатын, шешім қабылдай алатын, шығармашыл, ізденімпаз, интеллектуалды ойлау қабілеті дамыған тұлғаны қалыптастыру. Оқушы теориялық білімді ғана алып қоймай, алған білімдерін практикада, күнделікті өмірде қолдана білуі қажет. Мәселен, оқушы химия пәнінен алған білімі қоршаған ортасымен, күнделікті тұрмыс тіршілігімен байланысты екендігін сезінсе ғана пәнге деген қызығушылығы артар еді.

Түйін сөздер: оқыту технологиясы, жеке тұлғаға бағыттап оқыту, химия пәні, деңгейлік тапсырмалар, ойын технологиясы

Кіріспе. Еліміздің білім беру саласы әлемдік кеңістікке қарай бағыттталып, білім берудің жаңа жүйесіне көшіп жатыр. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс қимыл кезеңі» Жолдауында сапалы білім беруге қажетті қадамдар нақтыланып айтылды. Жолдауда бүгінгідей аумалы төкпелі заманда балалардың күш жігері мен қызығушылығын дұрыс арнаға бағыттаудың маңыздылығы атап көрсетілді.

Еліміз алдыңғы қатарлы 50 елдің қатарынан көрінуі үшін білім беру мекемелерінде сапалы білім беріліп, бәсекеге қабілетті маман дайындау өзекті мәселе болып отыр. Осы орайда орта білім алатын мектептерде оқушының тұлға ретінде қалыптасуына жол беру қажет.

Оқыту – мұғалім мен оқушының бірлескен іс әрекеті, ал оқу – оқушының теориялық білімді, әлеуметтік, қоғамдық тәжірибелерді игеруге бағытталған әрекеті екендігі белгілі. Оқушы теориялық білімдерін практикамен ұштастырғанда ғана оқу үрдісі белгілі бір нәтижеге жетеді. Ол үшін оқушының білім алуға деген құштарлығын, пәнге деген қызығушылығын арттыру қажет.

Оқыту теориясы мен практикасында оқушының танымдық іс–әрекетін белсендіру өзекті мәселенің бірі. Қазіргі заманғы педагогика ғылыми әлеуметтік–экономикалық жағдайда

аталған мәселені практикалық жағынан шешу үшін оқыту үрдісінде көптеген жаңашыл технологияларды қолдануда [1].

Негізгі бөлім. Бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда жаңашыл оқыту технологиялары өздерінің оң нәтижесін беріп жатыр. Атап айтқанда, жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологиясы оқушының тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Осыған байланысты білім берудің маңызды стратегиялық бағыты – жеке тұлғаға бағытталған оқыту, яғни оқушының тұлғасы мен оның даралығы мұғалімнің назарында болатын білім беру түрі. Мұғалім оқыту үрдісінде оқушыны жеке тұлға ретінде дамытуға жұмыстанады.

Педагогика ғылымында «жеке тұлғаға бағытталған оқыту» термині ХХ ғасырдың 80-ші жылдарында пайда болды. Ш.А.Амонашвили бастауыш сынып оқушыларын оқытуда әрбір балаға жеке тұлға ретінде құрметпен қарауға шақырады. И.С.Якиманскийдің еңбектерінде әрбір баланың мүмкіндіктерін танып, дамытуға көбірек көңіл бөлінген. Қазіргі таңда В.Ф.Шаталовтың тірек сызбалары негізінде оқыту технологиясы, В.В.Фирсовтың саралап оқыту технологиясы, В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, М.М.Жанпейісованың модульдік технологиясы, Ж.А.Қараевтың деңгейлеп оқыту технологиясының негізінде жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологиясы жатыр [2].

Жеке тұлғаға бағыттап оқытудың мақсаты оқушының бойындағы жеке ерекшеліктерін, қабілетін ескере отырып, өз бетінше ойлай алатын, шешім қабылдай алатын, шығармашыл, ізденімпаз, интеллектуалды ойлау қабілеті дамыған тұлғаны қалыптастыру. Оқушы теориялық білімді ғана алып қоймай, алған білімдерін практикада, күнделікті өмірде қолдана білуі қажет. Мәселен, оқушы химия пәнінен алған білімі қоршаған ортасымен, күнделікті тұрмыс тіршілігімен байланысты екендігін сезінсе ғана пәнге деген қызығушылығы артар еді.

Химия пәнін жаңадан оқып бастаған 7 сынып оқушысы үшін алғашында пән қызықты болуы мүмкін. Алайда сабақты бір сарынмен, дәстүрлі технологияны қолданып, түрлендірмей өткізсе соңында көптеген оқушылар химия пәнін түсіну қиын деген көзқараста болады. Оқушыларда осындай күрделі мәселе болмас үшін мұғалім пәнді үйрету барысында әрбір оқушының мүмкіншілігін, қабылдауын, зейінін ескергені жөн. Химия пәнін оқытуда келесідей сабақ түрлерін: жобалық зерттеу сабағы, саяхат сабағы, пікірталас сабағы, іскерлік ойын сабағын т.б. қолданған жағдайда оқушының пәнге қызығушылығын арттыруға болады.

Зерттеу әдістемесі. Жеке тұлғаға бағыттап оқыту технологиясын қолданып жүргізілген сабақтардың мысалына тоқталайық. 7 сыныптың оқу бағдарламасындағы «Табиғи қышқылдар мен сілтілер. Индикаторлар» тақырыбын өткен кезде әрбір оқушыға үй тапсырмасына «Үй жағдайында табиғи индикаторларды дайындау» тақырыбында шағын

зерттеу жұмысын беруге болады. Әрбір оқушы өздерінің жасаған зерттеу жұмысы бойынша баяндама жасағанда оқушылардың шығармашылық қабілеттерін анықтауға болады.

8 сыныпта химия пәнін оқытуда «Атомдарда электрондардың таралуы» тақырыбына сыныптағы әрбір оқушыға деңгейлік тапсырмалар берілді.

А деңгейіндегі тапсырма

1. Берілген элементтердің: калий, алюминий, азоттың атом құрылысын Бор диаграммасы бойынша салындар.

2. Мына элемент атомдарының электрондық құрылысын жазындар: натрий, кальций, көміртегі

Б деңгейіндегі тапсырма

1. Реттік нөмірі 7, 11 болатын элементтердің электрондық графикалық құрылымын жазыңыздар.

2. Берілген элементтердің жоғарғы оксидетрі мен ұшқыш сутекті қосылыстарының формуласын жазындар:хлор, натрий, көміртегі, оттегі, кальций, бром, кремний, бор, мырыш.

С деңгейіндегі тапсырма

1. Реттік нөмірі 6, 12 болатын химиялық элементтердің протон, электрон, нейтрон санын, периодтық кестедегі орнын жазыңыздар.

2. Берілген элементтердің арасынан металл және бейметалдарды теріп жазыңыздар: темір, бор, мыс, мырыш, калий, оттегі, күкірт, алюминий, фтор, сутегі, марганец, хлор.

Деңгейлік тапсырмалар оқушылардың қабылдау қабілетін ескере отырып беріледі. Әр оқушы өзінің қабылдау деңгейіне қарай тапсырманы орындайды.

1. Кестені толтырыңыздар. Қандай элемент екенін анықтаңыздар

Энергетикалық деңгейлерде электрондардың таралуы	Элемент атауы, таңбасы	Электрондық формуласы
1) +22)2,8,8,2		
1) +12)2,8,2		
1) +7)2,5		
) +10)2,8		

1) +5)2,3		
1) +15)2,8,5		

2. Атом құрылысына байланысты кестені толтырыңыздар:

Элементтер	Ядро заряды	e^- -	p^+ -	n^0 -	Атомдық массасы	Соңғы қабатындағы электрон саны
C						
F						
Zn						
Mg						
Ar						
N						

3. Кестені толтырыңыздар. Әрбір элементті сипаттаңыздар.

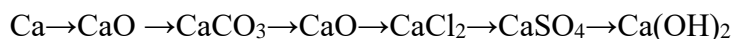
Сипаттамасы	Li	B	Al	S	O	Ca
Элементтің атауы						
Тобының нөмірі						
Периодының нөмірі						
Металл, не бейметалл						

Оқушыларға деңгейіне байланысты үлестірмелі карточкалар арқылы жоғарыдағыдай кестелерді толтыруға жеке-жеке тапсырмалар беріледі. Оқушылар өздеріне берілген тапсырманы орындайды. Жекелей берілген тапсырмалар арқылы оқушылардың барлығының өзбетімен жұмысты орындауына ықпал етуге болады.

«Бейорганикалық қосылыстардың негізгі кластары» тақырыбы бойынша ойын технологиясын қолдана отырып, тапсырмаларды эстафета түрінде әрбір оқушының орындауына болады.

«Артығын тап» ойыны. Берілген заттардың арасынан артық қосылыстарды табындар:
NaCl, HCl, KNO₃, AlCl₃, HBr, FeSO₄, NH₄Cl, HNO₃, CrO₃, SiO₂, CaCl₂, KOH, ZnSO₄,
H₂SO₃

«Реакция теңдеуін жүзеге асырыңыздар» ойынында әрбір реакцияны бір-бір оқушы жазып, эстафетаны келесі оқушыға береді.

«Бос ұяшықты толтырыңыздар». Берілген кестеге сәйкес бір бірімен әрекеттесетін заттардың қиылысын тауып, бос ұяшыққа реакция теңдеуі нәтижесінде түзілетін қосылыстың формуласын, реакция теңдеуін жазыңыздар.

	NaCl	H ₂ SO ₄	KNO ₃	K ₂ SO ₄
KOH				
NaNO ₃				
NaOH				
HNO ₃				

Тапсырманы әрбір оқушы жеке жеке орындайды. Әр оқушыға осындай үлгіде жеке тапсырмалар беріледі.

«Жұптарын табыңыздар» ойыны. Оқушыларға аниондар мен катиондар жазылған карточкалар беріледі, әрбір иондарды жұпастыру арқылы қосылыстарды анықтайды: Ca²⁺; Na⁺; Mg²⁺; Al³⁺; K⁺; Ag⁺; NO³⁻; OH⁻; Cl⁻; PO₄³⁻; SO₃²⁻; CO₃²⁻.

Қорытынды. Химия сабағында жеке тұлғаға бағыттап оқыту технологиясын қолдану өзінің тиімділігін көрсетті. Бұл кезде оқушының пәнге деген ынтасы, қызығушылығы артады, мұғалім мен оқушының арасында үнемі кері байланыс болады. Оқушының жеке ерекшелігін ескеріп берілген тапсырмалар үлгерімі нашар оқушылардың да белсенді болуына ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Белухин Д. А. Личностно-ориентированная педагогика/Д.А.Белухин. – Москва: Изд-во МПСИ, 2005. - 334-335с.
2. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии./ В.С.Зайцев - Челябинск: ЧГПУ, 2012. - 411 с.

3. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе./И.С.Якиманская - Москва: «Сентябрь», 2000. -210с.

4. Икласова М.Т.Применение технологии личностно-ориентированного обучения на уроках химии и биологии./ М.Т.Икласова//Вестник «Өрлеу» -2017.-№ 3(17) – С.97-99.

References

1. Belukhin D.A. (2005). Lichnostno orientirovannaya pedagogika [Personality-oriented pedagogical] - М.:Print MPCИ. [in Russian]

2. Zaitcev V.S. (2012). Sovremennye pedagogicheskie tekhnologii [Modern pedagogical technologies] Chelyabinsk: ChGPU. [in Russian]

3. Yakimanskaya I.S. (2000). Lichnostno-orientirovannoe obuchenie v sovremennoj shkole [Person-centered learning in a modern school] – М: «September». [in Russian]

4. Iklasova M.T. (2017). [Primenenie tekhnologii lichnostno-orientirovannogo obucheniya na urokah himii i biologii Application of the technology of student-centered learning in the lessons of chemistry and biology]// Bulletin «Orleu». [in Russian]

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ В ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

¹О.Р.ОРЫНБАСАР^[0000-0002-5530-885X], ²Н.Е.НАҒЫМЕДУЛЛА^[0000-0002-4620-9809]

¹Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Актобинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail:erk0sh98@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается специфика технологии личностно-ориентированного обучения. Чтобы повысить интерес учащихся к химии, каждому ученику были даны индивидуальные задания с использованием игровых технологий. Есть несколько типов заданий по уровням учащихся, которые можно использовать в химии. Целью личностно-ориентированного обучения является формирование личности, способной самостоятельно мыслить, принимать решения, творческой, любознательной, интеллектуально развитой с учетом индивидуальных особенностей и способностей ученика. Учащиеся должен уметь не только получать теоретические знания, но и применять полученные знания на практике, в повседневной жизни. Например, если ученик чувствует, что его знания по химии связаны с окружающей средой и повседневной жизнью, он будет больше интересоваться предметом.

Ключевые слова: технология обучения, личностно-ориентированное обучение, предмет химии, дидактические задание, игровые технологии

THE EFFECTIVENESS OF DIDACTIC TASKS IN PERSONALITY-ORIENTED LEARNING IN CHEMISTRY

¹**O.R.ORYNBASSAR** [0000-0002-5530-885X], ²**N.E.NAGUMEDULLA** [0000-0002-4620-9809]

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail:erk0sh98@mail.ru

Abstract. The article deals with the specifics of the technology of individualized learning. In order to increase students' interest in chemistry, each student was given individual assignments using game technology. There are several types of level assignments that can be used in chemistry. The goal of person-centered learning is to form an individual capable of independent thought, decision-making, creative, inquisitive, intellectually developed, taking into account the individual characteristics and abilities of the student. The student should be able not only to acquire theoretical knowledge, but also to apply the acquired knowledge in practice, in everyday life. For example, if the student feels that his knowledge of chemistry is related to the environment and everyday life, he will be more interested in the subject.

Key words: learning technology, student-centered learning, chemistry subject, didactic tasks, game technology

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Akmyrzayeva D.K. . – Master's degree student of the speciality Metallurgy, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: dinok-00@mail.ru

Abil A. – Master, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan

Ilgin Ali - PhD, Istanbul University Faculty of Letters Modern Turkic Dialects and Literatures, Turkey, e-mail: ali.ilgin@istanbul.edu.tr

Issimbayeva N. – Master, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan

Yesengaliyev D.A. – PhD, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: dauralga@mail.ru

Yessengulova M.N. – associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: ms.miko77@mail.ru

Yessengaliyeva A.M. – Candidate of Pedagogical Sciences, Faculty of International Relations, Eurasian National University L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: yessengaliyeva@inbox.ru

Uteuova A. . – Master, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan

Zayakin O.V. – Head of the Laboratory of Steel and Ferroalloys, Institute of Metallurgy of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Russian Federation Ekaterinburg

Ramazanova D. – PhD, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: rdj_82@mail.ru

Shunkeyev K. – Doctor of Physics and Mathematics, Professor. K. Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: shunkeev@rambler.ru

Sagimbayeva Sh. – Candidate of Physics and Mathematics, Associate professor of Department of Physics. K. Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: shynar_06@mail.ru

Shamtieva M.R. – associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation, e-mail: marina.romanovna2015@yandex.ru

Tilep A. – 2nd year PhD student. K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aizhan261197@gmail.com

Togaibayeva A.K. – associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aikat_76@mail.ru

Lushchik A. – Doctor of Physics and Mathematics, Professor, Institute of Physics, University of Tartu, Tartu, Estonia, e-mail: aleksandr.lushchik@ut.ee

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Kazmagambetov A.G. – Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Kyrgyz-Kazakh University, Kyrgyz Republic, e-mail: altaikku@mail.ru

Karagulova B.S. - candidate of philological sciences, associated professor, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: bkaragulova@mail.ru

Kakimova G.K. – master student, Eurasian National University L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: kakimova.gk@mail.ru

Ахатов Г.А. – сотрудник научно-исследовательской лаборатории палеоантропологического изучения Казахстана Института археологии им. А.Х. Маргулана Алматы, Казахстан

Аманиязова Б.А. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: baqdaqul-1977@mail.ru

Бисембаев А.А. – кандидат исторический наук, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан, e-mail: abissembaev@mail.ru

Жанузак Р.Ж. – магистр истории, сотрудник научно-исследовательской лаборатории палеоантропологического изучения Казахстана Института археологии им. А.Х. Маргулана Алматы, Казахстан, e-mail: rzhanuzak04@gmail.com

Жантлеуова К.М. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kamilana_97@mail.ru

Кулманова А.А. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: aigerimakt@yandex.com

Керимбаева Б.Т. – қауымдастырылған профессор, PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: botagoz.kerimbayeva@ayu.edu.kz

Сатбай Ж.И. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zhaina_9514@mail.ru

Нағымедулла Н.Е. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: erk0sh98@mail.ru

Орынбасар О.Р. – Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫНА МАҚАЛАЛАР БЕРУ ТӘРТІБІ**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Жиектік өлшемдері 2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).
Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -150-200 сөз).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.,) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі дереккөздердің түпнұсқалық тілінде (қазақ, орыс және басқа да ағылшын емес тілдерде) 7.1-2003 МЖСТ "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" бойынша рәсімделуі керек.

Латинизацияланған әдебиеттер тізімі келесі түрде рәсімделуі керек: автор(-лар) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Шыққан жылы жақшада). Мақала атауы транслитерацияланған нұсқада [мақала атауының ағылшын тіліне аудармасы төртбұрышты жақшада], дереккөздің транслитерацияланған нұсқада атауы (немесе ағылшынша атауы – егер бар болса), шығыс деректері ағылшын тілінде.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем 150-200 слов)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Литература нумеруется размером шрифта 12 кегль, а ссылки внутри статьи указываются в квадратных скобках.

«Список литературы» - на оригинальном языке источников (казахском, русском и других не английских языках) оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Латинизированный список литературы должен оформляться по шаблону: автор(-ы) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Год выпуска в круглых скобках). Название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название источника в транслитерированном варианте (либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information) (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- * Place of employment (font size 12, light italic)
- * Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 150 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- * The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The literature is numbered with a font size of 12 pins, and references within the article are indicated in square brackets.

“References” - in the original language of the sources (Kazakh, Russian and other non-English languages) is made out in accordance with STST 7.1-2003 “Bibliographic record. Bibliographic description.

The style of the Romanized list of literature (References): author (s) (transliteration, <http://www.translit.ru>). (year in parentheses). article title in transliterated version [translation of the article title into English in square brackets], name of the source (transliteration, or English name - if available), and notation in English.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport